

Hans Rooseboom

‘Wat heeft men daar weer twee ellendige portretten van mij in ’t licht gegeven!’

Over het in prent brengen van een aantal daguerreotypieportretten van de dichter H. Tollens Cz., 1849–1856

Onder de portretprenten van de dichter/koopman Hendrik Tollens Cz. (1780–1856) is er geen waarvan het onderschrift vermeldt dat ze naar een foto is gemaakt. Uit de correspondentie met zijn uitgever G.T.N. Suringar (1804–1884) blijkt echter dat tenminste vijf portretten wèl op die wijze zijn ontstaan. Een nieuw voorbeeld te ontdekken van een naar het voorbeeld van een foto gemaakte prent is geen groot nieuws: er zijn daarvan immers al zoveel voorbeelden bekend. Weinig is daarentegen bekend over de praktijk van het in prent brengen van foto's. Bronnenmateriaal daarover ontbreekt vrijwel geheel. De briefwisseling die Suringar in de jaren 1849–1856 voerde met Tollens, de graveur Dirk Jurriaan Sluyter (1811–1886) en de steendrukker Elias Spanier (1821–1863) blijkt vele passages te bevatten over een aantal daguerreotypieportretten van de dichter en de pogingen om deze in prent te brengen. Uitspraken, zoals ze in deze briefwisseling voorkomen, over de gelijkenis van portrettekeningen en -foto's, over de *zielloosheid* van de laatsten en over het poseren voor een fotograaf zijn al even schaars. Suringar gaf in 1849 aan de Haagse daguerreotypist Hippolyte Caluyet (1821–?) opdracht een portret van Tollens te maken. Na in prent gebracht te zijn, zou het portret opgenomen worden in een van de dichtbundels van Tollens die Suringar uitgaf. Uiteindelijk is pas in het eerste deel van de *Gezamenlijke Dichtwerken* in 1855 een portret

verschenen (afb. 1). Reden van de lange duur was de ontevredenheid van nu eens Suringar, dan weer Tollens over de daguerreotypieën en de verschillende proeven van litho's en gravures ernaar, ziekte en zakelijke verplichtingen van Suringar in deze jaren en de afstand tussen de woonplaatsen van de diverse correspondenten. Suringar woonde in Leeuwarden, Tollens in Rijswijk, Sluyter in Amsterdam, terwijl Spaniers steendrukkerij in Den Haag was gevestigd. Toegegeven: J. Valckenier Suringar citeerde in het *Rotterdamsch Jaarboekje* van 1923 uitgebreid uit de brieven van Tollens, inclusief passages die ook hieronder zullen volgen, maar hij heeft daarbij geen bijzondere aandacht besteed aan de portretten en geen poging ondernomen de verschillende in de briefwisseling ter sprake gebrachte portretten te identificeren met de bewaard gebleven daguerreotypieën, gravures en litho's. De door hem geciteerde fragmenten dienden vooral om het karakter van Tollens en zijn verhouding tot Suringar te schetsen.¹ Jos van Waterschoot noemde in een recent artikel over de uitgave van Tollens' *Gezamenlijke Dichtwerken* het maken van een fotografisch portret weliswaar maar ging er evenmin dieper op in.² Die vermelding was wel de aanleiding tot het opragen van de door hem aangeduide brief, die vergezeld bleek te gaan van talloze andere over hetzelfde onderwerp. In 1849, toen de hier behandelde kwestie een aanvang nam, liep Tollens tegen de zeventig.³

Afb. 1. D.J. Sluyter, Portret van Hendrik Tollens Cz., 1855. Gravure naar de daguerreotypie van J.H. Bückmann (afb. 2), 22,1 x 13,3 cm (plaatrand). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Hij had in 1846 zijn penseel- en verfmakerij overgedaan aan zijn schoonzoon en was in Rijswijk op het buiten *Ottoburg* gaan wonen. Verzen gemaakt had Tollens al vanaf zijn jeugd. Zij hadden hem grote roem en een aantal ordetekens opgeleverd en na zijn dood een standbeeld in Rotterdam, de stad waar hij geboren was en tot zijn rentenierschap woonde. Eenvoud en bescheidenheid behoorden tot zijn meest geroemde eigenschappen, maar zij werden mede ingegeven door 19de-eeuws decorum. Tollens coquetteerde nogal eens, zo lijkt het, met zijn bescheidenheid. Zijn opmerkingen over ordes, portretuitgaven en de publikatie van zijn werk, waaraan hij volstrekt niet zou hechten, doen soms onoprecht aan, te meer daar hij geregeld zelf

Afb. 2. J.H. Bückmann, Portret van Hendrik Tollens Cz., 1855. Daguerreotypie, 13 x 9,8 cm (daguerreotypieplaat). Koninklijke Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Amsterdam.

die onderwerpen ter sprake bracht. IJdelheid of valse bescheidenheid zijn voor dit alles geen volledige verklaring. Tollens tobde met de spanning tussen *letterlieshebberij* (dilettantisme, ware kunstliefde) en het betaald auteurschap. Hij kon, zo lijkt het, moeilijk nee zeggen wanneer iemand hem om toestemming verzocht een gedicht of een portret te mogen publiceren.

Hoe geregeld hij ook spijt had van de publi-

katie van zijn gedichten, Tollens kwam tot een grote productie. Veel van zijn werk is gepubliceerd door Gerard Tjaard Nicolaas Suringar. In 1822 had deze zich als *boekverkooper, winkelier in papier- en schrijfbehoeften en drukker* in Leeuwarden gevestigd.⁴ Aan de twaalfdelige *Gezamenlijke Dichtwerken* van 1855–1857 gingen verschillende door Suringar uitgegeven bundels van Tollens vooraf. De toon van de brieven tussen Suringar en Tollens is vriendschappelijk en hartelijk (in die van Suringar aan Sluyter en Spanier is die veel zakelijker en afstandelijker). Suringar sprak geregeld zijn grote waardering voor de gedichten uit, ook in brieven aan de bescheiden kunstenaar zelf: *God geve 't U nog lang te genieten en stelle U nog lang in*

staat om Uwe landgenooten op nog menige vrucht van Uw benijdenswaardig talent te verwikken & Uwen vriend & uitgever weldra te verblijden met de zorg waarmede hij zich steeds gaarne belast ziet, het drukken van weer een bundel namelijk.⁵ De vriend en uitgever publiceerde – naast Tollens' gedichten – een groot aantal wetenschappelijke, stichtelijke en literaire werken. Met dit fonds en met activiteiten als het voorzitterschap van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels in de jaren 1845–1849 was hij een vooraanstaande 19de-eeuwse uitgever. In 1874 trok hij zich terug uit de zaak, nadat hij die in 1861 al had overgedaan aan zijn zoon Hugo.

De brieven aan Suringar en de afschriften van zijn uitgaande brieven bevinden zich in het archief-Suringar in de bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, gevestigd in Amsterdam. De afschriften van de uitgaande brieven waaruit hier wordt geciteerd zijn te vinden in drie *kopijboeken*, die over de perioden 1845–1855, 1848–1854 resp. 1854–1858. Deze briefkopieën zijn in verschillende handen geschreven, wat de uiteenlopende schrijfwijzen van bijvoorbeeld het woord *daguerreotypie* verklaart.⁶

De briefwisseling tussen Suringar, Tollens, Sluyter en Spanier, 1849–1856

Al begint de zaak te lopen in 1849, er is één brief van Tollens aan Suringar van eerdere datum (18 oktober 1838) die hier genoemd moet worden. Het getekende portret dat er ter sprake kwam, zou namelijk nog een belangrijke rol spelen. Kenmerkend is Tollens' kritische gezindheid.

De Dusseldorpsche teekenaar Keyzer, die bij U niet onbekend is, heeft op verlangen van mijne kinderen, dezer dagen mijn portret gemaakt, hetgeen zoo gelijkend is uitgevallen, dat het niets te wenschen overlaat. Nu wilden mijne vrienden dat dit portret in plaat gebragt werd en alzoo het vorig vijfjal, waarvan het eene thans zoo min gelijkjt als het andere, werd verdrongen. Meer dan een uitgever, ook buiten Rotterdam, hebben mij daartoe reeds aangezocht, doch ik heb in mijn geheel willen blijven tot ik U deswegens zou hebben geschreven,

omdat gij er de meeste aanspraak op hebt, indien gij namelijk lust tot de uitgave mogt hebben. Welgaarne zou ik het te Londen in staal gesneden zien, doch, volgens berigt, vordert men daarvoor zulk een prijs, dat er geen denken aan is. Men zou zich dus tot een Graveur hier te lande moeten bepalen. Ik ben daaromtrent geheel onverschillig, mits het maar niet gelitografeerd worde, hetgeen zoo deerlijk kan tegenvallen en waarvan men althans hier te lande den slag nog niet heeft. Schrijf mij wat gij er over denkt. De teekening, die mijn eigendom blijft, kost den Uitgever geen geld.

ps. Het portret zou te groot zijn om bij een bundel te worden geplaatst. Het zou dus op zichzelf moeten uitgegeven worden.⁷

Met Keyzer bedoelde Tollens de Vlaming J. Kayser (ca. 1813–1853) die, rondreizend door o.a. Nederland en Duitsland, grote aantallen portretten tekende. In 1837 portretteerde hij Suringar. Vandaar dat de tekenaar, zoals Tollens opmerkte, bij de uitgever *niet onbekend* was. Kayzers reputatie was volgens Chr. Kramm twijfelachtig.⁸ De *Kunstkronyk* oordeelde – in 1847 – gunstiger en schreef o.a. de volgende, met het oog op latere gebeurtenissen interessante, woorden: *Drie of hoogstens vier uren zijn hem toereikend voor het volledig teekenen van een portret, dat dan voor de uitvoering uitmuntend kan genoemd worden, en met betrekking tot de gelijkenis niets te wenschen overlaat. Een vijf-en-twintigtal portretten van bekende personen, waaronder de baron Schimmelpenninck van der Oije, de ministers van Hall en Rijk [etc., etc.], die op dit oogenblik in zijn atelier ter bezigtiging lagen, zijn allen, zonder uitzondering, zoo treffend van gelijkenis dat geen daguerreotype er bij halen kan.⁹*

Suringar had daarover een andere mening, zoals we nog zullen zien.

De tekening van Kayser is ondanks Tollens' bezwaar op steen gebracht. De door C. Bentinck gemaakte litho werd gepubliceerd in de *Kunstkronyk* van 1843/1844 (afb. 3). Een variant erop, een naar dezelfde tekening (of naar Bentinck) gemaakte litho van H.W. Last, is in 1852 verschenen in het *Album der Schoone Kunsten* (afb. 4).¹⁰

In de tussentijd waren tenminste twee andere

Afb. 3. C. Bentinck, Portret van Hendrik Tollens Cz., naar een tekening van J. Kayser. Lithografie, 19,1 x 15,7 cm (chine collé). In: *Kunstkronyk 1843-1844*, na p. 34. Bibliotheek Rijksmuseum, Amsterdam.

portretten verschenen. Tollens schreef erover in een brief van Tollens aan Suringar d.d. 30 oktober 1849. Het is de ouverture van een kwestie die zeven jaar zou lopen.

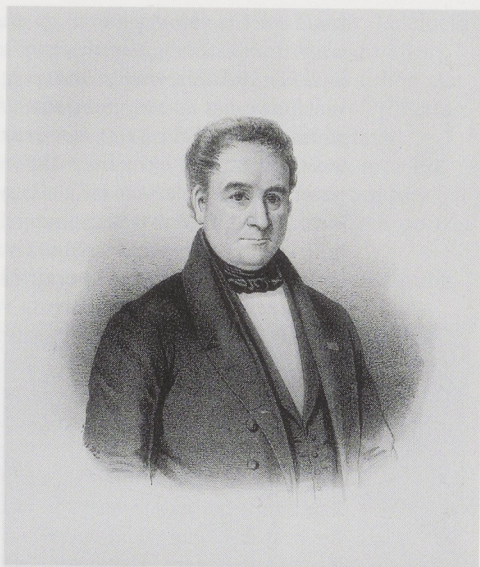
*Wat heeft men daar weer twee ellendige portretten van mij in 't licht gegeven! Ik zou welhaast, minder uit ijdelheid, maar om dat rampzalig conterfeitsel te verdringen, wenschen, dat er eens een degelijk portret gemaakt werd.*¹¹

Het is niet met zekerheid vast te stellen welke twee portretten hier bedoeld zijn. Suringars antwoord volgde na enkele dagen.

*Ook mij ergeren die lelijke conterfeitsels van U. Beviel die tekening van Kaiser mij maar beter, ik zou u voorstellen om daarvan eene gravure te geven voor het tweede deel der Laatste gedichten. Kaiser heeft U, dunkt mij, een te groot, te kolossaal hoofd gegeven, gelijk trouwens met manshoofden vooral wel meer zijn zwak was. Bestaat er een later en beter tekening?*¹²

Het tweede deel van de *Laatste Gedichten* waarover Suringar sprak verscheen in 1853. Het voor die bundel bedoelde portret zou pas bij het drukken van het eerste deel van de *Gezamenlijke Dichtwerken*, twee jaar daarna, gereed blijken. Over de geschiktheid van Kaysers tekening zou Suringar nog lang twijfelen. Hij gaf alvast Hippolyte Caluyer opdracht een daguerreotypieportret van Tol-

Afb. 4. H.W. Last, Portret van Hendrik Tollens Cz., naar een tekening van J. Kayser of de lithografie van C. Bentinck. Lithografie, 22,7 x 18,5 cm (chine collé). *Album der Schoone Kunsten 3 (1852)* t.o. p. 38. Bibliotheek Rijksmuseum, Amsterdam.

lens te maken. Het maken van de gravure daarnaar vertrouwde hij toe aan D.J. Sluyter. Deze wilde graag een geschilderd of getekend van Tollens *consuleren* voordat hij naar de daguerreotypie ging werken. Suringar verzocht daarom Tollens om het door Kayser getekende portret tijdelijk af te staan. Over Caluyers daguerreotypie merkte Suringar op: *De gelijkenis van die daguerrotype is treffend, maar Gij hebt (met uw verlof) verbazend strak gezien. Bij v.d. Hoeven zeiden ze dat ge er veel vriendelijker uitzaagt.*¹³

Caluyer heeft drie of vier opnamen gemaakt, waarvan er nu drie bekend zijn (afb. 5, 6). Eén verkeert in te slechte staat om hier gereproduceerd te kunnen worden.¹⁴ Het voorheen enige bekende exemplaar, dat in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden waar het gewoonlijk wordt aangeduid als *de neus*, werd altijd 1854 gedateerd. Dit moet 1850 zijn. Tollens kijkt op deze daguerreotypieën inderdaad weinig vriendelijk, maar dat schijnt hij wel vaker gedaan te hebben. Collega-literator Gerard Keller schreef in *Het Servetje: Het gelaat van [Tollens] had het knorrig, aan veel bejaarde mensen eigen, en hij was meestal zoals zijn gelaat hem kennen deed.*¹⁵ Het zou kunnen verklaren dat, hoeveel tijd er volgens Tollens ook tussen de opnamen verliep, de drie daguerreotypieën

Afb. 5. Hippolyte Caluyer, Portret van Hendrik Tollens Cz., 1850. Daguerreotypie, 14,5 x 11 cm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden.

veel op elkaar lijken. Op 1 juli schreef hij aan Suringar:

*De daguerrotypen heb ik maar zeer vlugtig en nog niet eens in zo'n goed licht gezien. Zij zullen toch niet alle even strak en onvriendelijk zijn uitgevallen? Tusschen de drie of vier, die er getrokken zijn, heeft telkens een geruime pauze plaats gehad. Ik voor mij, blij altijd nog aan 't portret van Kayser hechten, dat met een geringe correctie, ook naar het oordeel van mijne Kinderen, onverbeterlijk zou zijn.*¹⁶

Onder de verschillen tussen de twee afgebeelde daguerreotypieën valt vooral op dat het jasje eenmaal – zoals het hoort – links over rechts is geknoopt en eenmaal rechts over links. De reden van deze merkwaardige variatie moet zijn dat Caluyer rekening hield met de spiegelbeeldigheid van de voorstelling die in de camera optrad en later, bij het in prent brengen van het portret, nog eens bij

Afb. 6. Hippolyte Caluyer, Portret van Hendrik Tollens Cz., 1850. Daguerreotypie, 16,1 x 12,1 cm (daguerreotypieplaat). Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Amsterdam.

het op papier afdrukken van de gegraveerde plaat. In een camera wordt het beeld altijd ondersteboven en spiegelverkeerd op de fotografische plaat geprojecteerd. De spiegelbeeldigheid zou voorkomen kunnen worden door het gebruik van een omkeerprisma achter de cameralens. Zo'n prisma ontbrak kennelijk in Caluyers camera. Op afbeelding 6 is de jas schijnbaar op de correcte wijze geknoopt, maar het beeld is spiegelverkeerd. De jaspand lijkt althans op provisorische wijze vastgezet te zijn met een glimmend stukje metaal. Kwade tongen zouden kunnen beweren dat het het ordeteken is dat op de andere opname nog op de daartoe bestemde plaats was bevestigd (afb. 5).¹⁷ Bij het uiteindelijke resultaat – de afdruk op papier van de gravure – moest de kop ongetwijfeld naar de titelpagina, d.w.z. naar rechts kijken. Dat Caluyer de jas op beide wijzen heeft laten

knopen moet verklaard worden uit onzekerheid over het aantal omkeringen van het beeld of uit de gedachte dat de exemplaren die niet als graveervoorbeeld genomen werden in een lijstje gevat zouden worden. Suringar twijfelde intussen nog steeds welk portret hij als uitgangspunt moest nemen. Aan Sluyter schreef hij op 10 juli 1850: *Voor en aleer ik aan den teekenaar Ehnle schrijf wenschte ik de daguerrotype van den Heer Tollens met de tekening door Kaiser (welke laatste UED dezer dagen van den Heer Tollens is geworden) te vergelijken. Heb dus de goedheid mij beide toe te zenden, per Harlinger stoomboot, doch wel ingepakt en tegen beschadiging voorzien, en zonder de lijsten. Heb dan tevens de goedheid mij uw oordeel mede te deelen over de verhouding dier twee afbeeldsels en over de meerdere of mindere noodzakelijkheid in uw oog van eene nieuwe tekening.*¹⁸

Van A.J. Ehnle (1819–1863) werd waarschijnlijk verlangd dat hij een nieuwe portrettekening zou maken. Sluyter zond, zoals gewenst, de daguerreotypie en Kayzers tekening. Sluyter bleek het met Tollens eens dat het portret van Kayser te prefereren was en een nieuwe tekening overbodig maakte.¹⁹ Suringar gaf wegens afwezigheid en ongesteldheid pas twee maanden later, op 17 september 1850, antwoord. Hij schreef dat *de Hr Tollens zelf zich dezer dagen in Amsterdam bevindt en UED alzoo in de gelegenheid zult zijn, ZED zelf te zien en te spreken. Dat zien acht ik van veel belang, omdat zulks UED in staat zal kunnen stellen over het meer of minder gelijkende van het een en ander portret te oordeelen. Naar mijn gevoelen geeft de tekening van Kaiser het origineel niet weder, & stelt hij hem altijd voor op vroegeren leeftijd. Zie slechts het jaartal van die tekening. [Dat moet 1838 zijn.] De daguerrotypen bevallen mij, wat de gelijkenis betreft, oneindig meer, en laten alleen iets over ten aanzien van het strak en 'on'vriendelijk uitzigt. Die gemerkt β is, naar het oordeel van sommigen in dit opzigt wat beter dan de andere, die U bekend is & ook daguerrotipen teruggaat.*

Voor zover zichtbaar zijn geen van de drie bewaard gebleven daguerreotypieën van Caluyer β gemerkt. Suringar verzocht Sluyter

in dezelfde brief om Tollens *op te helderen waardoor deze zaak zoo lang getraineed heeft. Liever gaf ik, trouwens, mijn verlangen om met dit portret spoedig klaar te zijn, op, dan dat ik de goede gelijkenis zou opofferen, want daarom moet het hier voornamelijk te doen zijn. Er bestaan portretten van den Hr Tollens in overloed, maar niet één dat hem waarlijk terug geeft en zijner waardig is.* Met de training bedoelde Suringar mogelijk de maagkwaal waaraan hij in deze jaren leed.²⁰ Sluyter liep Tollens helaas mis in Amsterdam. Hij stelde Suringar voor Ehnle op te dragen een nieuwe tekening te maken. Ehnle zou daarbij de daguerreotypie en het portret van Kayser als voorbeeld gebruiken en hen 'naar het leven' verbeteren. Sluyter zou liever niet alleen naar de daguerreotypie werken:

*...gul weg gezegd betwijfel ik het zeer of er van daguerrotijpe met de moeyeke [sic] correctie wel iets frapants van teregt kan komen, want met de uiterste behoedzaamheid sluipen er altoos onzekerheden in welke moeyelijk later te verhelpen zijn, naar eene sprekende gelijkenis in Tekening of schilderij is de overbrenging in gravure nog uiterst moeyelijk, en dan althans als men gedurende het bewerken in de onzekerheid is of men zich zelve wel gelijk-blijft.*²¹

Aangezien een antwoord hierop uitbleef, informeerde Sluyter op 4 november 1850 nog eens bij Suringar naar diens gedachten. Ook elders bleek belangstelling te bestaan voor het uitgeven van een portret van de populaire Tollens. De firma Buffa, een bekende prenthandel en -uitgeverij te Amsterdam, wilde Tollens opnemen in *hunne uitgaven van Portretten van beroemde Mannen*, zo informeerde Sluyter zijn opdrachtgever.²²

Tollens bezocht Sluyter in november, toen hij nogmaals in Amsterdam was. Hij beschreef het bezoek in een brief aan Suringar d.d. 16 november:

De kunstenaar zei mij, dat hij nog altijd op Uwe bevelen was wachtende en haalde inmiddels de potloodtekening en de daguerrotipen voor den dag. Ik zelf had de daguerrotipen maar zeer vlugtig, en misschien niet eens geheel voltooid, in den Haag gezien, en vond dat, één althans, er geweldig onvriendelijk

uitzag. Sluiter, kijkende en weêr kijkende, confronterende en weer confronterende, zei mij dat het potloodportret met een zeer kleine correctie aan het haar en de kin en eenige verandering aan de wat al te puriteinsche kleeding, verre weg het beste voor een gravure geschikt zou zijn. Hij vond de gelijkenis frapant en wilde wel aannemen die, bij een korte pose, onverbeterlijk te maken en verre te verkiezen voor de altijd doode, hoezeer dan ook volkomen gelijkende daguerrotipe. Zijn gevoelen is geheel en zonder eenige restrictie, het mijne.²³ Tollens vermeldde in dezelfde brief dat bij een eerdere gelegenheid, in 1849 of 1850, door een Haarlemsch kunstenaar andersoortige tipen (ik weet den naam niet) in profiel van mij gemaakt [zijn] en wel op papier. [...] Ook de overeenkomst der liniamenten is daarin perfect, maar ze zijn anders even zielloos als de Haagsche. Met deze tipen moeten calotypieën ofwel zoutdrukken bedoeld zijn, afdrukken op papier volgens de methode van William Henry Fox Talbot. De Haarlemsch[e] kunstenaar zou F.W. Deutmann geweest kunnen zijn. De foto's zijn tegenwoordig onbekend. De Haagsche portretten die hier genoemd worden zijn die van Caluyer.

Tollens noemde nog een medaille en een buste. Die waren gemaakt ter gelegenheid van Tollens' zeventigste verjaardag die op 24 september 1850 uitbundig was gevierd. Daarna vervolgde Tollens zijn brief: *Een en ander deel ik u mede, om U te overtuigen, dat mijne ijdelheid ten aanzien van een afbeelding wel geheel en al voldaan is, en dat ik, alweder, met den Heer Sluiter wanhoop, dat u naar een daguerrotipe niet veel meer dan een ziellooze gravure zal te maken zijn. 't Is uit dien hoofde dat ik, in overeenstemming met de gravure, op mij genomen heb, U voor te slaan, om – indien er nog een gegraveerd portret zal gemaakt worden, – daartoe het geteekende [d.i. Kayser's portret], na eene kleine verbetering, waartoe ik een half uurtje zou moeten poseren, als model te nemen.*

Hoezeer Tollens ook op een goede afloop van deze poging zei te vertrouwen, hij sprak nog eens zijn vrees uit dat *er alweer een onvolkomen portret te meer van mij in 't licht kwam en de eenige reden, waarom ik een beter*

zou wenschen, zou zijn om de vele slechte te verdringen.

Suringar vroeg Sluiter om diens mening hoe nu verder gegaan moest worden met het portret: *De Heer Tollens schrijft mij U gesproken te hebben. Gij hebt hem dus ook gezien en met het oog van een schilder gezien? Daarom ben ik nieuwsgierig naar uw oordeel over de gelijkenis en de bruikbaarheid der teekening en der daguerrotipe[n?].*²⁴ Suringar informeerde bovendien naar de kosten van de gravure. Een week later schreef hij aan Tollens: *Ik bleef tusschen de bedenkingen, die sommigen tegen een gravure naar een Daguerrotipe hebben, en de bedenkingen, die ik zelf altijd tegen de teekening van Kayser heb gehad, en uw uitgedrukt verlangen om niet weer te zitten voor een schilder of teekenaar, tusschen dat alles bleef ik hangen in een staat van besluiteloosheid, waar het moeyelijk was door te slaan zoolang ik hier van verre zat & alles met over en weder schrijven moest verhandeld worden. Daar kwam bij, dat men mij een ander formaat als verkiesselijk voorstelde en eindelijk vernam ik van een medaille, van een buste, van een profiel type, en wat al niet meer. Het groot belang dat ik in uwe volkomene gelijkenis stel, doet mij verlangen, die zoo wèl gelijkende buste althans te zien, voor en aler wij verder gaan. Misschien is ook daarvan te profiteren. Met het voorstel van Sluiter om het geteekende van Kayser tot model te nemen en 't aan hem over te laten de gelijkenis te verbeteren en den rok te fatsoeneren, heb ik nog geen vrede. Ik durf niets aan hem overlaten, dan het getrouw volgen van eene kopy die hij voor zich heeft. Als de gravure eenmaal op staal is 't een harde zaak om het werk af te keuren, en toch ik wil de zaak liever laten varen, dan met een onbevredigende uitkomst volvoeren. Daar het er nu weinig op aankomt of deze onderneming een maand vroeger of later haar beslag krijgt en van uwe zijde alles aan mij overgelaten wordt, wil ik er voor het oogenblik liefst niet mede haasten...*²⁵

Suringar voegde er nog aan toe Sluiter te vragen om de portrettekening van Kayser terug te sturen aan Tollens. Sluiter schreef op 4 december 1850 aan Suringar: *Ik kan niet anders zeggen (met het zien van de Heer Tollens zelve) of de daguerotipe heeft*

Afb. 7. Anoniem, Portret van Hendrik Tollens Cz., 1849 of eerder. Lithografie (gedrukt door C.W. Mieling), 22,6 x 17,6 cm (chine collé). Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Een variant op dit portret verscheen in

stellig datgene teruggegeven hetgeen de Hr T toen was, doch daarvan moet het beste of liever het gunstige van genomen worden; om dit nu te verkrijgen, heeft de Hr Tollens mij reeds verzocht ZED met het beginnen van het portret te Rijswijk [Tollens' woonplaats] een bezoek te komen geven, om alles wat nodig is te veranderen, – (altoos onder UEd goedvinden). [...] Ik ben niet in de gelegenheid geweest om de buste van de Hr T te zien. ZED heeft er mij wel over gesproken en was over de gelijkens teruggedienst zoo frappant moet dezelve zijn – doch, als wij nog een origineel [nl. Tollens] bezitten dan hebben wij geen copy tot voorbeeld nodig.²⁶

De firma Buffa heeft waarschijnlijk ook tot Tollens zelf het verzoek gericht om een portret van hem te mogen uitgeven. De dichter weigerde, zoals hij dat naar eigen zeggen ook bij een eerdere gelegenheid aan A.C. Kruseman had gedaan.²⁷ Suringar verzocht – zoals beloofd – Sluyter op 15 januari 1851 de tekening van Kayser te retourneren aan de voorgestelde en vroeg bovendien om terugzending van de daguerreotypieën aan hemzelf. Een maand later had Sluyter de daguerreotypieën blijkbaar nog steeds onder zich. Suringar herinnerde hem op 19 februari aan het verzoek tot terugzending, mij overigens refererende aan het daarbij opgemaakte. Zoodra het saison wat gunstiger wordt, hoop ik deze zaak verder met UEd af te spreken.²⁸ Het moet vooralsnog onduidelijk blijven wat er opgemaakt was tussen Suringar en Sluyter.

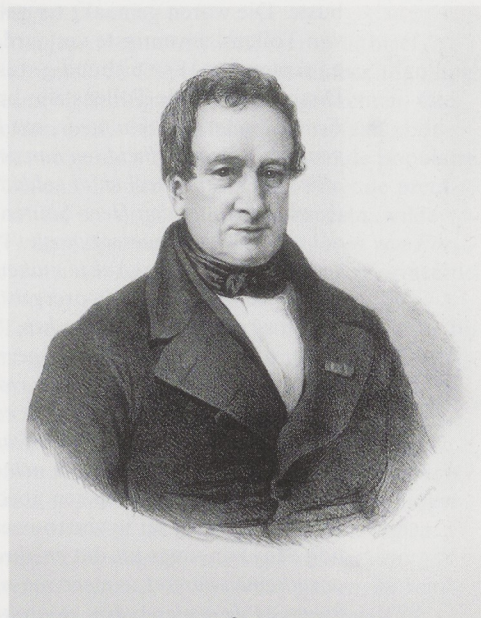
Hierna volgde een lange stilte. Suringars gezondheid was, zo schreef hij op 16 november aan Sluyter, op eene zoo gevaarlijke proef gesteld [...], dat ik zo – had God mij niet genadig bewaard – bijna het leven bij ingeschoten had & in den vreemde, verre van al de mijnen verwijderd, begraven was geworden. Het heeft de voortgang van het portret ernstig vertraagd. Nog ging het niet snel. Weer een half jaar later namelijk schreef Suringar aan Tollens dat hij hem wilde bezoeken zodra gezondheid en zaken het zouden toestaan.²⁹ Hij vervolgde:

Onder voortdurend lichaams lijden etc [de rest hoefde blijkbaar niet in het kopijboek terecht te komen] Gelijk vele zaken zoo heb ik ook de uitgave van Uw portret moeten laten

het Muzen-Album van 1849, een uitgave van de Gebroeders Diederichs te Amsterdam.

rusten. Maar ik laat ze daarom niet varen, vooral niet sedert ik gezien heb wat er van Meilings [= Mielings] poging geworden is. Gij wilt immers wel toestaan dat Ehnlé of wie het zijn moge nog eens even Uwe daguerotijpe met het origineel komt vergelijken.

De Haagse steendrukker C.W. Mieling heeft blijkbaar ook een portret van Tollens vervaardigd. Nu zijn er van Mieling twee portretten van Tollens bekend, waarvan het een (afb. 7) al van eerder datum was, het ander (afb. 8) zojuist verschenen was. Het tweede portret komt althans overeen met een beschrijving in een nummer van het tijdschrift *Astrea* uit die tijd: Een fraai Portret van Tollens, uit de Haagsche Lithographie van Mieling, werd ons dezer dagen gezonden, en vertoont den geliefden Dichter in waardige houding, met een boek in de hand, en met de Ordeteekenen van den Nederlandschen Leeuw, zoo als Kommandeurs ze dragen. Op een burgerrok, zonder veel pretentie geplaatst, doen die dingen een goede werking; maar de man zelf, de Volksdichter bij uitnemendheid, kan met geene mogelijkheid goed getroffen zijn. Zonder somber of zwaarmoedig te wezen, ziet hij er hier toch ontevreden en donker uit: hij, de Zanger van al onze glorie, staat daar met

Afb. 8. J.C. Elink Sterk, Portret van Hendrik Tollens Cz., 1852. Lithografie (gedrukt door C.W. Mieling) naar eigenhandige tekening, 39,0 x 29,9 cm. Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging ter Bevordering van de

het deftige van een Minister, niet met het grootsche en edele van een Genie.³⁰ Mieling benadrukte in een advertentie in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* de gelijkens van het portret.³¹

Terwijl het werk aan het portret van Tollens stillag, gingen andere zaken door. In 1853 verscheen Tollens' bundel *Laatste Gedichten* bij Suringar, terwijl Sluyter ook voor andere uitgaven van Suringar gravures maakt. Weer gingen er maanden voorbij. Van een portret zou het voorlopig nog niet komen, althans niet voor een uitgave van Suringar. Op 31 mei 1853 berichtte Tollens hem namelijk dat de uitgever A.C. Kruseman hem gevraagd had zijn portret te mogen opnemen in het jaarboekje *Aurora*:

Ik zou dat aan ieder ander hebben geweigerd, omdat het poseren mij letterlijk een pijnbank is. Tollens gaf ditmaal toe: ...de teekenaar Ehnlé heeft het portret gemaakt en 't is zeer goed uitgevallen. 't Zal in een merklijk ver-

Belangen des Boekhandels, Amsterdam. Er is ook een variant op dit portret, van dezelfde lithograaf en drukker, waarbij het doorkijkje links ontbreekt en de draperie (rechts) vervangen is door een pilaar.

*kleinden vorm voor het jaarboekje gesneden worden & onverkleind, zou het, geloof ik, voor een octavoboek geschikt zijn. Maakt gij er soms aanmerking op, dan zoudt ge deswegens met Kruseman kunnen handelen. Ik voor mij, hecht er niets aan.*³²

Dit portret verscheen, na gegraveerd te zijn door W.F. Wehmeijer, in het jaarboekje *Aurora* van 1854 (afb. 9). Ehnlés origineel is tegenwoordig niet bekend. Mogelijk werd het in 1940 geveild bij Mensing & Fils als onderdeel van de collectie van N. Beets. Het daar geveilde *Portrait du poète Tollens* was 1853 gedateerd.³³

De hartelijke verstandhouding tussen dichter en uitgever blijkt nog eens uit een op 7 oktober 1853 door Tollens gedane uitnodiging tot een bezoek, nadat Suringar hem eerder niet thuis trof: *Ik hoop dat gij Maandag nog in de residentie zult zijn en dan met uw Vrouwte bij ons de koffie zult willen komen drinken.*³⁴ Misschien is toen het plan voor een goedkope uitgave van Tollens' verzameld werk ontstaan. Een maand later wordt zo'n uitgave althans voor het eerst genoemd in de briefwisseling.³⁵ Nog wat later bleek het voorneemen serieus te zijn en werd over de uitvoering gesproken. Suringar wilde daar niet op bezuinigen. Hij schreef in een brief van 27 januari 1854 aan Tollens:

Integendeel wenschte ik mij aan de wijze van uitvoering en druk, die ik mij voorgenomen had, te houden en het bij deze editie evenmin als bij de groot octavo bundels te laten ontbreken aan een gegraveerde titel en vignet voor ieder deel, noch aan een gravure van uw portret. [...] Deze gang van zaken brengt echter onvermijdelijk mede dat ik mij door middel eener intekening of voorbestelling van de benodigde oplage eenigzins vergewisse, en voorts dat ik al dadelijk een besluit neme omtrent de vignetten en het portret, die deze uitgave zullen versieren, en het is deze aangelegenheid, waarover ik U gaarne wenschte te raadplegen. [...] Vervolgens zullen we Uw portret naar een bestaande of naar een nieuwe teekening of naar de daguerrotype (onder verbetering van het gebrekkige) laten graveeren [afb. 5, 6]? Zij (de laatste) heeft iets in de uitdrukking, 't welk de gravure van Wehmeijer [afb. 9] mist, en dat ik gaarne zag behouden,

Afb. 9. W.F. Wehmeijer, Portret van Hendrik Tollens Cz., naar een tekening van Ehnle. Gravure, 17,5 x 12,3 cm (plaatrand). In: *Aurora* 1854. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 10. J.H. Hoffmeister, Portret van Hendrik Tollens Cz., 1854. Lithografie naar een daguerreotypie van J.H. Bückmann, 25,3 x 21,1 cm (chine collé). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

namelijk de uitdrukking van zelfstandigheid en geestkracht.³⁶

Dat van die intekenlijst, dat had Suringar beter niet kunnen voorstellen. Tollens herinnerde zich dat zijn vorige uitgever Immerzeel daar ook gebruik van had gemaakt: 't Was mij, of er bedelbrieven ten mijne[n?] profijte rondgingen, schoon ik er geen penning profijit van had of begeerde.³⁷ Tollens vreesde dat intekenlijsten de indruk zouden wekken dat hij een broodschrijver was. In andere negotiën koopt men gewoon in zonder vooraf de afzet te kennen, voegde hij er nog aan toe. *Alle andere bepalingen en schikkingen bij een nieuwe uitgave, waarover gij mij schrijft, laat ik, zoo als van zelf spreekt, geheel aan u over. Alleen zou ik ongaarne een afzigtelijke daguerreotype er aan toegevoegd zien.*³⁸ Suringars opmerking over de kwaliteiten van de daguerreotypie vermocht Tollens dus niet te overtuigen. De tactiek om enerzijds te bezweren de ander niet te willen en zullen beïnvloeden en anderzijds fijntjes nog even zijn voorkeur te laten blijken, volgde de oudkoopman wel vaker. Van intekening zag Suringar onmiddellijk af, van het daguerreotypieportret niet.³⁹

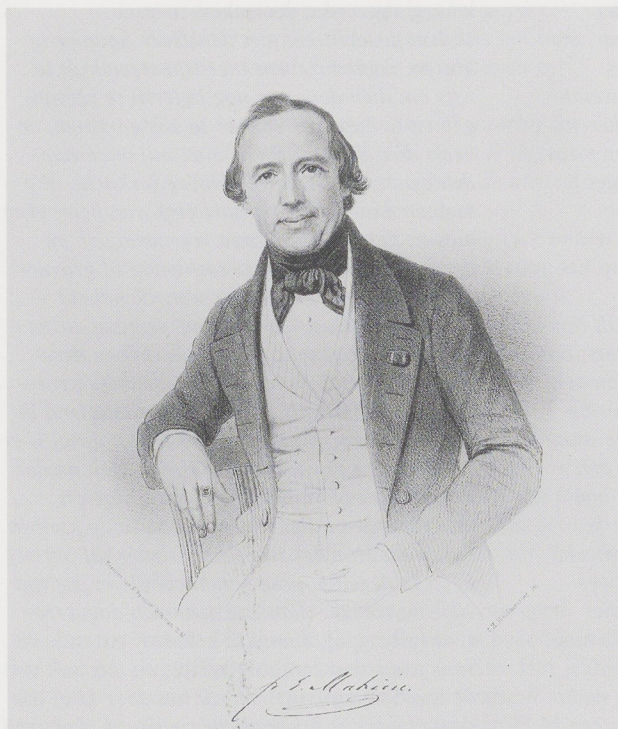
Twee maanden later, op 3 april 1854, werd weer over het portret overlegd. Tollens: *Denkt ge nog over een nieuw portret, zoo zal ik deswegens uwe intentie wel vernemen. Ik zelf hecht er volstrekt niet aan.*⁴⁰ In de zomer kwam Tollens nog eens terug op het portret: *... van alle de portretten (ik meen, dat er nu reeds 13 gesneden zijn) deugt er niet een, zoo min als de daguerotipen. Moet er een bij, dan zou ik U de kosten van een nieuwe tekening aanraden. – Ik heb dezer dagen bij een mijner zomerburen allertreffendste gelijkenissen van een Haagsch of Delftsch tekenaar gezien, waar ik eens naar zou kunnen informeren.*⁴¹ Wie de genoemde tekenaar was blijkt niet. In een volgende brief sprak Tollens, inmiddels 74 jaar oud, de *stille hoop uit om nog den afloop der nieuwe uitgave te kunnen beleven.*⁴² Hij was er blijkbaar niet helemaal gerust op. Tezelfdertijd bleek de Haagse steendrukker E. Spanier het met Tollens eens dat er wel veel, maar geen goede portretten van hem bestonden. Dat had hij zich althans laten influisteren, zo blijkt uit een brief van de

Afb. 11. J.H. Hoffmeister, Portret van F.J. Mahieu.
Lithografie naar een daguerreotypie, 21 x 18,1 cm
(blad). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

lithograaf aan Suringar d.d. 16 september 1854:

Er bestaan van den Heer Tollens reeds vele portretten, maar geen is er bij welke goed gelijkend is; – dit heeft mij de Heer Tollens voor eenige weken medegedeeld, en daarom ben ik op het denkbeeld gekomen om een daguerreotype van onzen volksdichter te doen vervaardigen en hiernaar een portret te lithographeeren, hetwelk naar de natuur voor eenige dagen geacheveerd [= voltooid] is en waarvan ik UEd hierbij een exemplaar zend [afb. 10]. De Heer Tollens en diens betrekkingen vinden dit portret zeer gelijkend, en aan de uitvoering is, zoo als UEd zult ontwaren, geene moeite gespaard.

Daar ik geen uitgever ben en mijne veelvuldige bezigheden het ook niet toelaten, mij met de uitgave van een of ander te bemoeijen, zoo wilde ik gaarne dit portret met regt van eigendom aan eene Uitgever verkoopen en, aangezien UEd toch al de werken van den Heer Tol-

lens uitgeeft, zoo meen ik, mij aan niemand beter dan aan UEd te wenden. – Gaarne zoude ik zoodra mogelijk van UEd wenschen te vernemen of UEd hiertoe genegen is, en in dat geval mij tevens te melden, hoe groot UEd de eerste oplage verlangt, waarna ik UEd onmiddellijk de prijzen zal opgeven.⁴³

Terwijl Suringar dus weinig vooruitgang boekte, verschenen er bij anderen – Mieling, Kruseman en nu Spanier – drie portretten. De genoemde daguerreotypie is tegenwoordig onbekend. Voordat Suringar aan Spanier antwoordde, schreef hij op 28 september aan Tollens. Hij wenste te weten of de bewering klopte dat het portret Tollens' goedkeuring had en informeerde naar diens mening over een afzonderlijke uitgave ervan:

De gelijkenis dit dunkt ook mij is sprekend, en de uitdrukking veel vriendelijker dan in de daguerreotype van mij, doch waarom die Spanier dit portret op zoo monstrueus groote schaal heeft aangelegd, dat begrijp ik niet. Die schaal harmonieert niet met de uitvoering en paste beter aan een portret in grand genre. Hoe 't zij de man heeft mijn ongeloof om U ooit goed te treffen aan 't wijken gebragt en hij kan mij nu welligt helpen aan een portret voor de nieuwe uitgave dat mij volkomen bevredigt. [...]

Hebt gij de lithographie van mijn overleden vriend Mahieu (ook naar eene daguerrotijpe) gezien [afb. 11]? Zij is ook door Spanier gemaakt, en geeft mij meer dan ik ooit dacht dat de kunst zou kunnen geven. 't Is of hij mij aanziet en verstaat alsof hij mij antwoord en toespreekt. Zijn ernst, zijn vriendelijkheid zijn vrolijkheid. 't Is of er alles tegeliker tijd in zijn gelaat ligt uitgedrukt. Nooit ben ik zoo gelukkig geweest met een portret.⁴⁴

Het bedoelde portret van Tollens moet, gezien de afmetingen, dat van J.H. Hoffmeister zijn (afb. 10). Deze werkte wel vaker voor Spanier. Wat met het *grand genre* bedoeld werd, is onduidelijk; mogelijk is het een portret waarop niet slechts de kop en de borst te zien is maar ook de omgeving, bijvoorbeeld een werkkamer. De daguerreotypie waarnaar Hoffmeister werkte werd gemaakt door de Haagse fotograaf J.H. Bückmann (1820-1884). Van Bückmann waren tot nu toe geen daguerreotypieën bekend.⁴⁵

Suringar voegde er op 6 oktober nog aan toe: *Het portret moet natuurlijk altijd in staal blijven. In hout zijn deze doorgaans barbaarsch lelijk, al werden ze ook [door] Prof Brown begraven!*⁴⁶ De reputatie van de Nederlandse houtgraveurs was inderdaad niet erg hoog.⁴⁷ Tollens bracht het gesprek weer op Spanier:

*De Hr Spanier had mij een beleefdheid bewezen en bij mijne dankzegging daarvoor bood ik hem mijne wederdienst aan. Hij vroeg mij één minuut zittend voor de Dagurrotipist, die mij nauwelijks een halve minuut bezig hield. Een geestig woord had een lach op mijn gelaat gebracht en dat ziet er daarom zoo vrolijk uit, 't geen niet in mijn karakter ligt. De gelaats-trekken zijn sprekend, maar de oogen, die de dagurrotipe nooit goed terug geeft, moesten geretoucheerd geweest zijn [bedoeld moet zijn dat Tollens' ogen een kleur hadden (blauw?) die heel licht werd weergegeven]. – Door tus-schenkomst van den Hr Spanier zou dezelfde Daguerrotypist wel een nieuwe afbeelding van mij kunnen trekken, waarin ik wat minder meesmuilde. Dezelfde bekwame teekenaar, die haar op steen bragt, zou haar de grootte kunnen geven, die gij verlangde, en den weinigen tijd, die mij tot aftrekken en retoucheren [d.i. het maken van de foto en het zitten voor de tekenaar voor correcties en wijzigingen] zou worden geveerd, zou ik er gaarne aan geven.*⁴⁸

Hierna antwoordde Suringar Spanier op het voorstel om zijn portret te gebruiken: *Er is veel goeds in, maar het geheel bevalt mij niet. Als ik een portret v/d Hr Tollens geef, & dit was reeds sedert twee jaren [het waren er vijf] mijn voornemen, dan moet de uitvoering zoo min als de gelijkenis iets te wenschen overlaten, dan moet alles te zamen genomen een behagelijk geheel vormen. Dat kan deze uwe daguerrotype niet en de daarnaar gevolgde lithographie evenmin, maar dat zou [,] verbeeld ik mij [,] mijne daguerrotype, die ik nu twee jaar geleden liet vervaardigen [het was vier jaar geleden] wanneer deze door een bekwaam kunstenaar werd afgeteekend en verbeterd naar het levend origineel, om vervolgens nadat die teekening zou zijn geapprobeerd op steen te worden overgebracht.*

Wilt gij mij daaroe bevorderlijk zijn onder

medewerking van de Heer Hoffmeister, dan is de Heer T. mij tengevalle bereid daarvoor nogmaals te zitten. Maar dan moet Uwe nu op steen gebrachte lithographie vervallen, en verlang ik slechts van UED te vernemen welke Uwe condities zijn.

*De daguerrotype waarvan ik hierboven sprak [die van Caluyer, afb. 5, 6] en die ik wat houding en ordonnantie betreft onder verbetering van de uitdrukking in het gelaat wenschte gevolgd te zien stelt de Heer T zittende voor en heeft de grootte ongeveer van dat der Heer Mahieu. Deel mij omtrent dit een en ander Uw besluit en Uwe gedachten mede.*⁴⁹

Toen Suringar op 10 november 1854 nogmaals aan Spanier schreef, was dat een reactie op een niet in het archief bewaard gebleven brief van de laatste d.d. 9 november. Spanier bleek hetzelfde portret (afb. 10) ook aan de uitgever H.A. Frijlink te hebben aangeboden. Suringar was daar nogal onstemd over.⁵⁰ Al stond hij nog steeds met lege handen, hij gaf niet op. Zo valt in een nieuwe brief aan Tollens, gedateerd 2 december, te lezen:

*Ik had gedacht het met den Heer Spanier te klaren, doch deze was met zijn steendruk te wijs om dien door een nog beteren te vervangen en te bang om er meê te blijven zitten, en heeft dien dus, terwijl hij met mij onderhandelde aan een ander (Frijlink) verkocht. We kunnen daardoor, onafhankelijk van hem, eene nieuwe daguerrotype laten vervaardigen, en deze tot model van onze teekening of gravure nemen. Mag ik nu van uw welwillendheid aanbod om daarvoor nogmaal te gaan zitten gebruik maken en U tevens verzoeken deze zaak te willen bevorderen? Deze daguerrotypist [Bückmann] is immers niet uitsluitend in dienst van den Heer Spanier? In dat geval is er zeker wel een ander in den Haag. Ook omdat het ons hier om geen steendruk te doen is, meen ik dat we Spanier in dezen veilig kunnen passeren. Hoe het zij ik zag U voor dit portret liefst in dezelfde pose genomen, als in der tijd voor de vroeger door mij genomen daguerrotype [afb. 5, 6], namelijk gekleed, zittende en voor meer dan ten halven lijve en dus ook met de handen zichtbaar. Wordt het door U of den daguerrotypist noodzakelijk gekeurd, dan zend ik U gaarne een dier vroegere, alleen ter aanduiding van de pose over.*⁵¹

Hoe geregeld Bückmann voor Spanier werkte is niet bekend. In deze tijd heeft Spanier tenminste één keer gebruik gemaakt van een daguerreotypie van de eveneens Haagse daguerreotypist J. Cohen, voorstellende de ont-hulling van het standbeeld van Willem II op 23 maart 1854.

Tollens verklaarde zich bereid te poseren: *Wat het portret betreft, ik zal gaarne nog eens voor den Haagschen daguerrotypist gaan zitten. Wilt ge, om het eenigzins naar uw genoegen te doen uitvallen, mij het beste dat gij bezit, tot voorbeeld toezenden, dan zal ik het den kunstenaar voorleggen en een soortgelijke houding trachten aan te nemen.*⁵²

Suringar zond een week later, op 13 december, een van Caluyers portretten op:

*Ik hoop dat de daguerrotypist U weer een glimlach op het gelaat jage en U niet zoo boos doe kijken als hier. [...] Het orde [teken] blijve s.v.p. op de linkerzijde zitten, dan komt het wel op de daguerrotype (even als hier) verkeerd, maar dat herstelt zich weer als de graveur de daguerotype volgt, op het papier.*⁵³

Wat later – we zijn dan inmiddels het oude jaar uit – kwam Suringar er nog even op terug:

*Heb ik in mijnen vorigen [brief] waarbij ik (tot toel voor de pose) U de oude daguerotijpe toezond, U wel verzocht om de nieuwe daguerotijpe eer we verder gingen wel te mogen zien? Ik begin er aan te twijfelen omdat ik niets verneem. Daar met het graveren van een portret nogal wat tijds verloopt, zou ik gaarne zoo weinig mogelijk tijd verzuimen.*⁵⁴

Tollens kon de trage voortgang verklaren, zo schreef hij op 13 januari 1855 aan zijn uitgever:

*Wat de daguerotype betreft, de kunstenaar was aan 't verhuizen en aan 't inrigten van zijn atelier. De gediensige Spanier heeft mij laten weten, dat hij in de volgende week zou gereed zijn. 'k Zal er dan eersten dag den besten heen gaan.*⁵⁵

Die verhuizing is merkwaardig: van geen enkele Haagse daguerreotypist is bekend dat hij zich op dat moment verplaatste. Het lexicon *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie* en de door J.E.J. Geselschap en H.M. Mensonides opgestelde lijsten van vroege Haagse fotografen maken er geen melding

van.⁵⁶ Het bevolkingsregister en de adresboekjes zwijgen. Cohen verhuisde weliswaar in 1855, maar dat deed hij pas in mei. Dat het J.H. Bückmann was die Tollens portretteerde, zal hieronder nog blijken.

Inmiddels bleek Suringar te overwegen om ook Hoffmeister te 'lenen' van Spanier:

*Als het noodig is, en dat zou mij niet bevreemden, dat er nog eerst een teekening naar de daguerotijpe gemaakt wordt dan zal ik mij gaarne aan den Heer Hoffmeister zoo heet de man immers? adresseren en dan zal t' mij aange-naam zijn, dat door U aan zijn verlangen om nog een halfuur voor hem poseren, voldaan werd. Maar al is het wat omslagtig, ik wensch eer wij verder gaan de daguerotype te zien, en verneem dan meteen het oordeel van U en de uwen over de uitkomst.*⁵⁷

Tollens was het portret van Kayser nog niet vergeten. Het hing dan ook bij hem thuis in een lijstje in de huishoudkamer⁵⁸:

*Wat het oordeel van mij en de mijnen ten aanzien der reussite betreft, daarop moogt gij U niet verlaten, want naar ons aller oordeel kan er geen beter portret van mij bestaan dan de teekening van Keizer, die in onzen huishoudkamer hangt. [...] ps. Ook de jammerlijke daguerotype, die gij mij gezonden hebt, zend ik U bij gelegenheid weerom.*⁵⁹

Een nieuwe daguerotypie was er nog niet onmiddellijk. Het was winter en Tollens raakte op leeftijd:

*Het weer is nu te ruw en te koud om onder het dakraam van den daguerrotypist te gaan zitten. Zoodra dat wat gunstiger is, zal ik ten dien einde naar den Haag gaan.*⁶⁰

Toch was Suringar optimistisch, getuige zijn vraag aan Sluyter of die binnen afzienbare tijd gelegenheid zou hebben voor een spoedopdracht.⁶¹ Sluyter antwoordde dat het wel zou gaan.⁶² Het februariweer zou Tollens, die van Rijswijk naar Den Haag zou moeten reizen voor een zitting, echter kunnen ophouden, voorzag Suringar:

*De daguerrotype zie ik met verlangen te gemoet. Intusschen geeft het weer mij nog niet veel hoop op een spoedige ontvangst. 't Is alle dagen even scherp.*⁶³

Inderdaad. Tollens:

Van de daguerrotype zal ik werk maken zoo ras het beter weër wordt. Wees daar gerust op.

De gediensige Spanier heeft mij reeds doen weten, dat hij wel voor een warmen plaatstoof zorgen zou, indien er haast bij het werk was; – doch het is geen reizensweer.

Er zal nog alweder een nieuw portret en grand genre moeten komen. 'k Had het reeds vóór jaren half aan den verpligtenden Buffa beloofd en mijn verpligting wordt dagelijks grooter. Maar geduld! 't Zal aan het uwe geen kwaad doen en 't komt er op één min of meer niet aan.⁶⁴

Op 9 maart 1855 berichtte Spanier aan Suringar dat het portret dan toch gemaakt was:

Ten verzoeken van den Heer Tollens, heb ik bijgaande Daguerreotypie doen vervaardigen, dewelke zeer goed is uitgevallen en door ZWED zelfs als uitmuntend is bevonden [afb. 2].

Op aanraden van genoemden Heer heb ik de Daguerreotype juist zoo groot laten maken, dat men bij het copiëren dezelve maar te volgen heeft zonder te vergrooten of te verkleinen. De Kommandeursorde had de Heer Tollens niet aan, maar heeft mij gezegd dat UED die bij de copie op de Exempl. [d.i. de prent naar de daguerreotypie] verlangt. Hieraan kan voldaan worden, aangezien ik reeds verscheiden andere portretten gelithographieerd heb welke met die ordes versierd zijn.⁶⁵

Spanier bleek bereid om de daguerreotypie af te staan als Suringar besloot er geen litho maar een gravure naar te laten maken. Zoals bekend wilde Suringar een gravure. Toch informeerde hij hoeveel goede afdrucken er van een litho gemaakt zouden kunnen worden en hoeveel zij zouden kosten.⁶⁶ Suringar besloot de daguerreotypie nog dezelfde dag aan Sluyter te zenden. Hij drong aan op spoedige uitvoering en op voorlopige geheimhouding. Hij had wel enkele aanmerkingen op de daguerreotypie: *Meldt mij intusschen over een en ander uwe gedachten, & tevens of gij het noodig acht, dat de Hr T. nog eens voor U poseert, teneinde de daguerrotype met het origineel te confronteren. [...]*

Dat de pen & de hand verteekend of geretoucheerd zullen moeten worden, behoeft ik U niet te zeggen. Die zijn als gewoonlijk, met het vooruitstekende plaats heeft, bij de Daguerrotype, te groot & te onzuiver uitgevallen [d.i.

optische vertekening van alles wat zich dicht bij de lens bevindt]. [...]

Het ordelint zit a/d verkeerden kant & moet bovendien i/d kommandeurs orde veranderd worden. Dit mag ik immers wel aan U overlaten. Er zijn voorbeelden genoeg, waarnaar dat komm: kruis gevolgd kan worden; zelfs is er, meen ik, één onder de portretten v/d Hr T. & wel de lithographie (zoo als mij voorstaat) die bij Mieling is uitgekomen [afb. 8?].

Nog iets!

Ik zou het portret liefst behouden zóó als het hier staat, (of zit eigenlijk gesproken) met het gezicht naar den titel van het boek, maar dan den rok niet links geknoopt, zooals hier.⁶⁷ Sluyter schreef terug dat z.i. dit portret zeer goed is uitgevallen.⁶⁸ Hij vervolgde: UED gelieve mij te melden of het Kommandeurs orde met een lint om de hals gehangen of op de rok bevestigd worden? Wat nu rok, orde, pen, hand enz betreft kunt UED gerust op mij verlaten in orde te brengen, maar nu de tijd en prijs, twee voornamen punten. De prijs van zulk een Portret wordt met f 100.- f 175 betaald, dewijl dit U f 100.- zoude kosten, uit hoofde ik meer voor U gewerkt heb, en ik het begin van Mei gereed kan zijn. Mogt UED met een en ander genoegen nemen, wil ik het met genoegen doen. UED gelieve de juiste grootte [sic] van het formaat der editie te zenden met aanwijzing der plaats voor het portret, alsook of er een facsimile of onderschrift op moet gesteld worden, om er met het staal op te rekenen.

Suringars antwoord, per kerende post: *Wat de orde-teekenen betreft, de Heer Tollens is zoowel kommandeur van de orde van de Eikenkroon als van den Nederlandschen Leeuw, en beide dienen hem op dit portret te versieren, even als op het gesteendrukte portret door den Heer Mieling uitgegeven. Die van de eikenkroon hangt aan een lint om den hals die van den Nederlandschen Leeuw is op den rok bevestigd. Wanneer UED het verlangt zal ik U een afdruk van die lithographie toezenden, doch alleen voor die orde teekenen; want overigens voldoet mij die lithographie niet.*

Het in orde brengen van rok, order, pen, hand enz. laat ik op uwe verzekering gaarne aan UED over. Omtrent het confronteren van het

origineel schrijft UEd niets. Ik maak daaruit op dat UEd. het niet nodig acht, dat de Heer Tollens nog eens voor UEd poseert.⁶⁹

Het portret van Mieling dat als voorbeeld voor de ordetekenen werd genoemd is waarschijnlijk dat van J.C. Elink Sterk uit 1852 (afb. 8), al is daar geen orde van de Eikenkroon afgebeeld.

Spanier noemde ondertussen zijn prijs:

In antwoord op de uwe berigt ik UEd dat er van een gelithographieerd portret gemaakt kunnen worden 2000 goede afdrukken en ook is menige keer het 3e 1000tal nog vrij goed wat zuiverheid van druk betreft.

De prijs der lithographie van een portret van den Heer Tollens ter grootte van de gezondene daguerreotype, groot octavo, is, met 500 Exempl. op Chineesch papier f 100., en vervolgens f 10. per 100 Ex.

De prijs der daguerreotype is, wanneer het niet gelithographieerd wordt, f 12.-

Spanier verzocht om terugzending van de eerste [in zijn opdracht gemaakte] daguerreotype van den Heer Tollens, waarvan het glas gebroken is. Ter voorkoming van beschadiging verzoek ik UEd dezelve in het kistje te doen waarin ik de andere gezonden heb. Ik hecht zeer veel waarde aan deze daguerreotype.⁷⁰

Suringar bleef bij zijn besluit om naar de daguerreotypie een gravure te laten maken, geen litho. Hij schreef Spanier dat het mij bij eene oplage als die waarvoor het portret van den Heer Tollens zoude dienen, veiliger voorkomt om het in staal te laten graveren, ten einde zeker te wezen van geene dan zuivere afdrukken te bekomen. Van de lithographie dus afziende, heb ik UEd voor de verschoten f 12 wegens het dageurerotyphen gecrediteerd.⁷¹

Nadat Sluyter Suringar verzocht de door Mieling gedrukte litho te mogen ontvangen om de plaats van de ordetekens te bepalen⁷², wendde Suringar zich tot de drager van die tekens:

De graveur Sluijter, aan wien ik de vervaardiging van uw portret (op staal) heb opgedragen, vraagt mij naar de plaatsing van uwe ordeneteekenen; of b.v. het kommandeurs kruis van den N.L. [Nederlandse Leeuw] op de rok of aan de lapel moet zitten. Ik heb hem, onder toezending van een exemplaar, verwezen

naar den steendruk door Mieling uitgegeven.

Dáárop zijn ze immers aangebragt zoo als het behoort? De man uit de hofstad de Koninklijke Steendrukker, zal dit wel weten dacht mij.

Intusschen, heeft hij ergens in misgehad meld het mij dan s.v.p. onverwijld, ten einde ik hem teregt kan wijzen.

Ik heb sluyter gevraagd of hij 't ook nog nodig achtte, dat gij eens voor hem poseeret, maar ontving daarop geen antwoord. Hij vond de daguerrotijpe uitmuntend en wenschte die te volgen, zonder gelijk ik hem in overweging had gegeven, de schaal een weinig te verkleinen.

Hij vreesde dat daardoor ligt iets van de gelijkenis zou kunnen verloren gaan. Dat er, bij de bestaande nog een portret en grand genre van U komt, acht ik niet meer dan billijk en betaamelijk en Buffa is zeker de man, van wien men in dezen iets goeds verwachten mag. Van de preferentie, die ge mij, bij een vroeger aanzoek van zijnen kant, wel hebt willen geven doe ik dan ook ten zijne behoefte gaarne afstand; maar gij kunt daarbij immers wel een present exemplaar liefst een ongeletterde proefdruk, voor mij bedingen?⁷³

Tollens scheen de kwestie maar matig te interesseren:

Wat de ornamenten op den rok van het portret betreft, ik hecht daaraan niet de minste waarde. Zij kunnen de gelijkenis niet vermeerderen, want ik draag zelfs bijna nooit een lintje. 'k Herinner mij wel dat Spanier, die de dagurrotype meende te zullen steendrukken, nog zeide dat de teekenaar bij het retoucheren er de star en het kruis zou bijvoegen, waarop ik geen toestemmend antwoord gegeven, maar alleen gezegd heb, dat hij alsdan het voorbeeld van Mieling zou volgen, die mij ook (buiten mijn weten zelfs) zoo had opgeschikt. De zaak is mij te beuzelachtig. Hecht gij er waarde aan, ik verzet er mij niet tegen, alleen wensch ik het dan met eenige bescheidenheid gedaan te hebben zoo als door Mieling geschied is. Heeft de graveur een voorbeeld nodig, Spanier heeft er verscheiden en is zeer gediensig.⁷⁴

Ruim een maand later, op 21 mei 1855, kon Suringar aan Tollens schrijven dat Sluyter een – onvoltooide – proef van de gravure had gezonden. Hij vroeg om het oordeel van de dichter.⁷⁵ Aan Sluyter schreef hij op dezelfde dag dat het portret hem uitstekend

gelijkend voorkwam en dat hij slechts een aantal opmerkingen had. *Uwe proef heb ik onder geleide van uwe opmerkingen aan den Heer Tollens gezonden. Als ten gevolge daarvan nog eenige opmerking gemaakt mogt worden, die UEd. van nut kan zijn, zal ik ze U mededeelen.*⁷⁶

Tollens had zeker *eenige opmerking*. Terwijl Suringar eindelijk tevreden was, deelde Tollens op 25 mei mee het portret *afzigtelijk* te vinden:

*De daguerrotype van Spanier of Bukman [= J.H. Bückmann] vond ik onverbetterlijk [afb. 2]. Of men die later bedorven heeft, is mij onbekend. Maar wat de gravure van Sluyter betreft, die gij uitstekend noemt, 't is het erbarmelijkst portret, dat er ooit van mij gemaakt is. 'Wel foei (riepen mijn kinderen) dat is afzigtelijk', – en ieder, dien ik het heb laten zien, trok er met een glimlach de schouders voor op. Mijn kinderen hopen dat dit portret niet zal worden uitgegeven. Ik althans zou er mijn naam niet onder gezet begeeren. 't Is er mede gegaan, schoon op een afzigtelijke wijze, als met de uitmuntend gelijkende teekening van Ehnle, voor de Aurora gemaakt, die ook door den graveur geheel bedorven is [afb. 9]. – 't Spijt mij – (maar ik moest mijn gevoelens ten dezen aanzien, even als dat omtrent andere bijzonderheden, voor mijzelven houden) – 't Spijt mij, zou ik anders zeggen, dat de daguerrotype niet door den bekwamen teekenaar van Spanier op steen gebragt is, zoo als ik dacht dat de intentie was. – De wat minder lagchende afbeelding dan de vorige, zou een onverbetterlijk portret hebben kunnen opleveren. 't Algemeen gevoelen althans is, dat er van al mijn latere portretten ('k spreek van de twee eersten niet) geen gelijkende bestaat, dan dat nu bij Frijlink, meen ik, te koop is [afb. 10].*⁷⁷

Bückmanns naam wordt hier voor de eerste maal genoemd. De tweede door hem gemaakte daguerreotypie (afb. 2), aanwezig in het archief-Suringar, is weliswaar niet gesigneerd maar ze komt overeen met de beschrijvingen, waarin sprake is van een pen. Bovendien bevindt zich in hetzelfde archief een notitie in het handschrift van Suringar met de tekst *Daguerrotype van H. Tollens Cz. vervaardigd door Buckman te 's Hage ten*

*behoefte van de gravure van D.J. Sluyter voor het eerste deel der goedkoope uitgave der Gezamenlijke Dichtwerken bij G.T.N. Suringar 1855.*⁷⁸

Toen Sluyter op 1 juni een nieuwe proef zond aan Suringar, kende hij Tollens' opvatting vermoedelijk nog niet.

*Hierbij ontvangt UEd eene proef welke ik vertrouw beter zal voldoen dan de vorige althans dat onaangename uitzigt is verdwenen. Het is zeer moeilijk die gelijkenis en teedere trekken op die kleine schaal over te brengen en daarvan is men niet altijd meester; dikwijls heeft elken proef eene andere uitdrukking hetgeen bij afdrukking altoos beter wordt.*⁷⁹

Vijf dagen later zond hij nog een proef. Eén cruciaal woord is helaas gedeeltelijk onleesbaar in het handschrift.

*UEd zult in de daguerrotype meerder kracht ontdekken dan in de gravure, doch ik was bevreesd ze zoo krachtig te maken, omdat het dan te [...]achtig zoude voordoen dewijl de gravure er in zijn geheel donker uitkomt. De hand heb ik zoo veel doenlijk verbeterd doch moest altijd zorgen dat ze bij het portret blijft.*⁸⁰

Twee weken later, op 20 juni, kreeg Tollens bericht van Suringar dat Sluyter op zich had genomen *een betere gravure te leveren van uw portret.*⁸¹ Vijf dagen later stuurde Suringar hem het daguerreotypieportret van Tollens en een lijstje met aanmerkingen.⁸² Het betreft waarschijnlijk de hieronder gegeven notitie⁸³, maar het kan ook zijn dat deze opmerkingen al een paar weken eerder aan Sluyter waren meegedeeld.

De aanmerkingen op de gravure van het portret van den Heer Tollens zijn als volgt: de mond heeft niet die vorm als op de Daguer. op de Gravure is de lijn van de mond te regt en zijn de lippen te veel op elkaar geknepen, ook is de bovenlip op de Gravure geheel anders van teekening als op de Daguer.

De schaduw tusschen onderlip en kin is op de Gravure te flauw, zoo ook moet het onderste gedeelte der wang en het geheele kin donkerder zijn op de Gravure komt daardoor het hoofd te hard tegen de zwarte das uit.

De rug der neus welke ook op de Daguer. moeylijk te zien is moet op de Gravure zeer flauw worden aangegeven, daardoor zal dan de neus minder breed schijnen.

De neusvleugels zijn op beide zijden te dik dit moet echter van anderen gevonden worden [sic] welligt wordt dan meteen die fout daardoor verholpen dat mij in vergelijking met de Daguer. toeschijnt als ware de afstand tus-schen neus en mond op de Gravure te klein. Door genoemde correctie zal dan ook tevens de neus aan de breede zijde meer opgetrokken zijn zooals dat op de Daguer. is.

De uitdrukking in de oogen is op de Gravure geheel verschillend met die der Daguer. De Ballen der oogen zijn te hard van omtrek en de lichtjes in de Oogen zijn te klein en te rond, ook zijn de oogkasten aan elke zijde der neus op de Daguer. krachtiger van schaduw als op de Gravure.

De profillijn van het voorhoofd is op de gra-vure eenigzins anders als op de Daguer.

De hand en de pen is te groot.

Sluyter bracht verbeteringen aan. Na een tiental dagen ontving Suringar eene opnieuw gecorrigeerde proef van den Hr Tollens:

De veranderingen zijn op de afdrukken moei-lijk te ontdekken en verschillen ook bij elken proef ahangende van dikker of dunner papier of van de drukinkt met eene geregelde afdruk met dezelfde materiale gaat zulks beter.

Degene welke toevallig het Portret bij mij zagen vonden dat dit nog wel het beste gelijkte, waarschijnlijk omdat dit het laatste was.⁸⁴

Suringar verlangde blijkbaar nog een proef. Sluyter stuurde die althans een paar dagen later.⁸⁵ Begin augustus ontving Suringar van de plaatdrukker J.F. Brugman vijftig por-traitjes in quarto van Tollens. Hij zond eveneens een monster best fransch papier voor het portret van Tollens, waarvan de prijs is van drukken en papier ten zuinigste berekend (f 2.80 cent) Twee gulden Tagtig Cents per Honderd.⁸⁶

Aan het einde van de maand was de uitgave van de eerste drie delen van de *Gezamenlijke Dichtwerken* ver gevorderd. De tekst was vermoedelijk al gedrukt. Van Tollens' facsimile (d.i. zijn handtekening onder het portret) waren nog geen afdrukken gemaakt. Over het door Sluyter gegraveerde vignet – naar Charles Rochussens ontwerp – voor datzelfde deel was Suringar nog niet geheel tevreden.⁸⁷

Medio september was het dan zo ver: Suringar kon zijn auteur dertig exemplaren sturen van ieder van de eerste drie delen van de *Gezamenlijke Dichtwerken: Van het Portret voeg ik daarbij twee ongeletterde en zes geletterde proefdrukken.*⁸⁸ Aan Spanier zond Suringar ook een afdruk van het portret.⁸⁹ Een dag na zijn verjaardag op 24 september bedankte Tollens op de hem eigen wijze voor de zending:

De exemplaren van de drie eerste deeltjes der kleine editie zijn mij in volkomen order gewor-den. Alleen spijt het mij en de mijnen dat de afbeelding zoo ongelukkig is uitgevallen. Men wil algemeen, dat ik er zoo norsch en terug-stootend niet uitzie. Ik had gehoopt, dat bij de nette editie, het zeventiende portret, dat er is bijgevoegd, het best geslaagde geweest zou zijn. Doch het zij zoo! op mijn leeftijd mag men geen pretentie op flattering maken. Hij mopperde vervolgens nog wat over intekenlijsten, die hij kwakzalverachtige bedelarij noemde.⁹⁰

Het kon nog erger, zoals uit de volgende brief van Tollens aan Suringar blijkt. Ze is enkele dagen later geschreven:
Het spijt mij, mijn Vriend! dat ik na onze jongste en vriendschappelijke correspondentie verplicht ben, U een andersoortigen brief te schrijven. 'k Heb met verwondering en leedwezen gezien, dat gij het deerlijk mislukt portret ook afzonderlijk en in onderscheiden formaten verkrijgbaar stelt.⁹¹

Suringar had het portret op octavo- en quar-toformaat uitgegeven en had ermee geadverteerd in het *Zondagsblad*.⁹² De losse uitgave was volgens Tollens niet de bedoeling geweest. Indien Suringar hem daarover had gepolst ...:

... 'k Zou U ten opzichte van dien aparten ver-koop gezegd hebben, dat zulks geheel tegen mijne intentie streed; – dat ik mij het poseren alleen had laten welgevallen om aan uw ver-langen te voldoen tot de bijvoeging van een portret aan de nieuwe editie, waaraan ik zelf niet hechte; maar dat ik den afzonderlijken verkoop ervan volstrekt niet wenschte.
Tollens vreesde dat de firma Buffa niet erg ingenomen zou zijn met de concurrentie van Suringars uitgave. *Wat zullen die respectabele Heeren Buffa wel van mij denken!* Het portret

Afb. 12. A.B.B. Taurel, Portret van Tollens Cz., 1856. Gravure naar een foto, 29,9 x 21,1 cm (plaatrand). Uitgegeven door Buffa en Zonen, Amsterdam. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

van Suringar was alleen bedoeld ter illustratie van de *Gezamenlijke Dichtwerken*, zo had Tollens verondersteld. 't Heeft nu waarlijk allen schijn van 't elkander in de wielen rijden.⁹³ Daar kwam bij dat het door Buffa uitgegeven portret, dat door A.B.B. Taurel was gegraveerd, in Tollens' ogen veel beter was (afb. 12). Suringars bewering – in de prospectussen gedaan – dat het zijne naar de jongste daguerreotype was gemaakt, klopte inmiddels niet meer.⁹⁴ De gravure die bij Buffa verscheen was weliswaar niet naar een daguerreotypie gemaakt maar naar een foto op papier, maar dat deed er niets aan af, zo meende Tollens: de opname was van recenter datum.

Niet minder abusief is de kennisgeving dat het portret welgelijkend is. Wat valt het bij dien laatsten eenvoudigen steendruk af! [afb. 10?] Ieder, die mij kent, ziet het met een glimlach aan of haalt er de schouders van op. – 'k Was het capteren [tegenstribbelen] en reflectie maken moede en heb daarom de weinig verbeterde revisie zonder verder aanmerking teruggezonden en er stilzwijgend mijn hand-teekening bijgevoegd. – Had ik echter uwe intentie slechts in de verte kunnen gissen, ik zou niet voor dat portret hebben geposeerd, noch (al ware het geen caricatuur geworden) mijn handteekening er aan hebben toegevoegd. [...]

Praatte ik nog langer voort, 'k zou misschien over het pijnlijk gevoel uitweiden, dat mij wel eens aangrijpt bij [het] zien van lofgevende en aanprijzendeannoncen, mijn liefhebberijwerk betreffende, en waardoor ik niet geloof, dat een enkel exemplaar te meer wordt verkocht. – Doch ik heb van het vak geen kennis. – Verschoon mijn overtollig geschrijf en denk slechts over de hoofdzak eens na.

Niet alleen Taurel heeft naar deze foto op papier gewerkt, Hoffmeister en C.C.A. Last hebben er beide een litho (Last zelfs twee) naar gemaakt (afb. 13, 14). Afgezien van de setting die op Hoffmeisters litho te zien is, verschillen de vier verwante portretten slechts in details, zoals de mond en het haar.⁹⁵ Om de zaak even te laten bekoelen, antwoordde Suringar niet onmiddellijk. Hij raadpleegde wel zijn oudere broer Willem Hendrik. Terwijl Suringar zich beschouwde als *degeen die er de meeste aanspraak op had* om een portret uit te geven, terwijl hij zich grote moeite gaf nu eindelijk eens een goed portret te laten maken *kwamen er, met & zonder zijne [d.w.z. Tollens'] voorkennis, jaar op jaar portretten in t licht, die zoodra ze t licht zagen al weer een beter gelukte afbeelding wenschelijk maakten!* Toen Buffa een portret *en grand genre* wilde uitgeven, had Tollens gezegd dat dit het voornemen van Suringar niet zou schaden. *Nu zou het mijne, nu het er is en het niet bevalt, omdat het niet vriendelijk genoeg zien wil, niet afzonderlijk mogen verkocht worden, en mijne verhouding, als oorspronkelijk de naaste gerechtigde, tegenover die achtbare firma, wordt geheel omgekeerd.* Suringar meende vaak genoeg rekening gehouden te hebben met de gevoelens en wensen van Tollens, *een man van hooge jaren en groote verdiensten*, maar wilde zich niet als een *kwaden jongen* laten behandelen.⁹⁶ Suringar had zijn broer een concept-antwoord aan Tollens voorgelegd. Willem raadde hem aan Tollens erop te wijzen dat er geen voorbehoud was gemaakt ten aanzien van het afzonderlijk verkopen van het portret en dat het een algemeen gebruik was om portretten die voor een boek bedoeld waren ook los te verkopen.⁹⁷ Suringar wachtte nog met een repliek. Hij liet Tollens weten op een later tijdstip op de kwestie te willen terugko-

Afb. 13. J.H. Hoffmeister, Portret van Hendrik Tollens Cz., ca. 1856. Lithografie naar een foto, 19,4 × 16,8 cm (chine collé). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

men, hetzij schriftelijk, hetzij mondeling. Hij schreef wel dat er aan de delen vier, vijf en zes gewerkt werd. De *Heren graveurs* lieten Suringar echter nogal wachten.⁹⁸

Tollens verlangde geen antwoord op zijn boze brief van 28 september. Die van 12 november 1855 heeft niet de gebruikelijke hartelijke toon. Tollens had de heren Buffa laten weten dat ik den Heer Uitgever van mijn dichtbundels mijne bedenking tegen den afzonderlijken verkoop van het portret en zijne aankondiging daarvan, had medegedeeld. Tollens voelde zich daartoe genoodzaakt omdat Suringar adverteerde met zijn portret. Buffa's verzoek ook te mogen adverteren voor hunne aanstaande uitgave van het afzonderlijk portret, bij den Graveur Taurel onderhanden zijnde, willigde Tollens niet in: hij beschouwde annonces immers als nuttelooze ruchtbaarheden. Tot zijn ergernis kreeg hij in iedere aflevering van het *Zondagsblad Surin-gars* wervende tekst onder ogen.⁹⁹

Suringar probeerde in een lange brief Tollens met zich te verzoenen: waarom zou de langdurige vriendschap verbroken moeten worden? Omdat het mij, ondanks alle moeite en zorg en kosten, niet heeft mogen gelukken, een portret van U in het licht te zenden, dat U bevredigt – omdat ik alzo, mijns ondanks, het vrij aanzienlijk aantal mislukte afbeeldingen,

Afb. 14. C.C.A. Last, Portret van Hendrik Tollens Cz., ca. 1856. Lithografie naar een foto, 15,7 × 11,6 cm (fond). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

nog met één heb vermeerderd? Of is het nu, omdat ik die gravure, een en andermaal aan uw oordeel onderworpen en eindelijk zonder bijgevoegde bedenkingen door U goedgekeurd, heb laten afdrukken en verkrijgbaar gesteld, zoowel bij de nieuwe uitgave als afzonderlijk? Maar dat is immers geen zaak van zóóveel belang om daarom op onze leeftijd kwade vrienden te worden?¹⁰⁰

Suringar refereerde nog eens aan zijn oudste rechten op de uitgave van een portret en aan zijn pogingen om, geholpen door daguerreotypieën, nu eindelijk eens voor een goed portret te zorgen. Tollens' ontevredenheid over alle van hem uitgegeven portretten was een reden te meer geweest om veel zorg te besteden aan een nieuw portret.

... ik kon niet besluiten om de potlood-teeke-ning van Kaiser te volgen omdat ik ook daarin geene genoegzame gelijkenis vond, gij hadt geen lust (en geen wonder!) om na zoo vele mislukte pogingen alweer te gaan zitten. Zoo bleef de zaak slepende. Eindelijk zou ons de daguerreotypie in onze bezwaren te hulpe komen. Door de welwillende tussenkomst van den Heer Mensing [C.M. Mensing, boekhandelaar te Den Haag¹⁰¹] werden er twee, drie daguerreotypen genomen, die aanvankelijk de goedkeuring wegdroegen, doch later werden afgekeurd. Ik liet daarom de gravure

die reeds was aangevangen, staken, onder toezegging van den kunstenaar, dat zoodra de staat mijner gezondheid (die zoo zeer aan 't wankelen was geraakt) het zou toelaten, deze zaak met U en hem in eigen persoon te regelen en te bespreken. Inmiddels was en bleef ik steeds lijdende, en zag ik het aan dat er achtereenvolgens door Kruseman en Mieling en anderen, met en zonder uwe toestemming, portretten van U in het licht kwamen [afb. 8, 9, 10]. De weinige voldoening die deze zoo wel aan U als aan mij gaven, deed ons vasthouden aan het eens gevormde plan, toen de bekwame Spanier, wederom met behulp der daguerreotype, met eene lithographie voor den dag kwam, die nog wel te wenschen overliet, maar toch de hoop gaf op eene bevredigende uitkomst.¹⁰²

Suringar voegde er nog aan toe dat hij liever geen portret bij Buffa had zien verschijnen, maar ik wilde mij niet aanmatigen daartegen op te komen, toestemmende, gelijk ik U schreef, dat er van U zoo goed als van anderen nog wel een portret in grooten stijl mogt zijn. Suringar had niet het oogmerk grote winst te maken met de afzonderlijke verkoop en het is mij geene groote teleurstelling dat mij tot dus verre nog maar een viertal of vijftal afzonderlijke exemplaren over het geheele Rijk is aangevraagd.

Had Tollens maar gezegd dat hij nog niet tevreden was toen hij zijn naamteekening onder het portret zette, dan zou het portret achtergebleven of vernietigd en nogmaals vernieuwd zijn geworden, tot dat ik uwe volmondige goedkeuring daarop zou hebben ontvangen, het mogt dan gekost hebben wat het wilde, en zulks niettegenstaande ik den prijs mijner uitgave met geen enkelen cent verhooge, en deze kosten dus alleen moesten vergolden worden in den luister, dien ik daardoor aan mijne nieuwe editie dacht bij te zetten.

Wat het adverteren betreft: Suringar beschouwde zich daarin als zeer matig. Hij had echter de ervaring dat men met stilzitten en zwijgen en afwachten, in een tijd waarin de eene dag verdringt en doet vergeten wat de andere heeft aangebragt, ook vergeten en voorbij gegaan wordt.¹⁰³

Tollens' antwoord was niet veel beknopter. De vriendelijke aanhef *mijn Vriend!* is weer

terug, maar Tollens bleef bij zijn mening.¹⁰⁴ Dat er nog steeds geadverteerd werd voor zijn portret, vond de dichter onverteerbaar. Maar misschien was het allemaal wel zijn eigen schuld:

Wellen er soms onaangename gewaarwordingen in mij op, uit den verkoop mijner letterliehebberijen en wat daaraan vast is, voortspruitende, 't is mijn eigen schuld. 'k Had nooit een publiek auteur moeten zijn, want er is geen ongeschikter of onvoegzamer werkman voor een uitgever dan ik.

Hij vertelde vervolgens hoe het gekomen was dat hij zich aan uitgevers had verbonden. Vanaf zeker moment hadden uitgevers betalingen gedaan voor zijn gedichten, onder het mom dat zij niet wisten welk presentje zij voor Tollens' vrouw of kinderen moesten geven, zodat zij maar muntgeld of een *Kassiersbriefje* gaven. Tollens was na verloop van tijd *sluw of zwak genoeg* geworden om een auteurscontract te sluiten met Immerzeel, Suringars voorganger als uitgever van Tollens. Daarmee was hij beroepsdichter geworden.

Of ik er berouw van heb? Dat verzeker ik U, maar berouw komt te laat. 't Is echter in de minste mate omdat ik mij vrij wat meer zou kunnen bevoordeeld hebben, als ik eigenaar van mijn werk gebleven was, – maar toen ik in 't genoemd Zondagsblad van den 11den de goedkoope uitgaaf van mijne dichtwerken met de afzonderlijke offerte van 't welgelijkend portret weer aangekondigd zag, en er niet slechts vlak naast de halloway-pillen zag aanbevolen, maar onmiddelijk erboven het goedkoope Keukenboek, ter vervaardiging van verschillende spijzen zag te koop geveild – toen werd ik bleek van schaamte, of, wilt ge't, van gekrenkten hoogmoed; en als ik mij voor den geest haal, dat ik eerdaags weder mijn onvoldoende handteekening door den platte-landsburgemeester, die er mij om uilacht, zal moeten laten verifiëren, dan ril ik of ik de koorts kreeg.

Ten slotte verzocht Tollens zijn uitgever met klem af te zien van verdere advertenties: *Gij spreekt meer dan eens in uwen brief van de erkenenis, die gij mij zoudt schuldig zijn. Welnu, los dan een klein payement van die schuld af door toe te geven aan mijne eigenzin-*

nigheid en mijn afkeer van het denkbeeld dat ik mij tot een onderworpen en bezoldigd broodschrijver heb gedegradeerd. Mijn eisch zal maar gering zijn. Laat, dat bid ik u, de mij zoo hinderende aankondiging van den afzonderlijken verkoop van 't portret achterblijven en wees in deannoncen van mijn arbeid zoo min lofgevend en aanprijzend als maar mogelijk is. Straf mij voor de dwaasheid, die ik begaan heb en die mij zoo innig rouwt, niet te streng.... *A propos!* zou eene min kostbare uitgave van mijne bundels niet fatsoenlijker klinken dan dat keukenboekachtige goedkoop? Suringar hield op met adverteren voor het portret en veranderde goedkoop in min kostbaar.¹⁰⁵ Hij bleef er wel bij dat hij oudere rechten had op het uitgeven van een portret dan de firma Buffa. *Het verblijdde mij, den ouden vriendschappelijken toon in uw schrijven weër te zien aangeslagen, maar leed doet het mij dat Gij voor U zelve geen genoeglijken blik kunt werpen op de geschiedenis van uw Auteurschap en met het einde daarvan zoo weinig vrede hebt.* Suringar ontkende dat Tollens zijn onderworpen en bezoldigd broodschrijver was, net zo min als hij zelf een boekenfabrikant was. Wat het laatste betrof: hij had gehoopt voor het einde van het jaar deel zes van de *Gezamenlijke Dichtwerken* gereed te hebben, maar het was bij deel vijf gebleven. De verplichting aan de intekenaren om andere uitgaven binnen zekere tijd te voltooien, vertraagde dat van Tollens. – Zo werd Tollens ook nog slachtoffer van de intekenlijsten, waarvan hij zo'n tegenstander was, voor andermans werk.

Het portret was de wereld in, daar kon Tollens niets meer aan veranderen. De rest is snel verteld. Tollens' gezondheid ging in deze tijd achteruit. Suringar vernam dat bij geruchte: uit de teruggezonden drukproeven had hij dat niet kunnen opmaken.¹⁰⁶ In zijn antwoord gaf Tollens toe *dat ik sedert de maand December en dus sedert een half jaar bijna onverpoosd aan mijn kamer geboeid ben. Rhumatische en podagreuse aanvallen hebben mij half verlamd en mij de stem benomen.*¹⁰⁷

Suringars gezondheid liet overigens ook te wensen over. In een volgende brief schreef Tollens te hopen de voltooiing van de twaalf delen nog mee te mogen maken. De voort-

gang mocht daarom wel wat groter zijn.¹⁰⁸ Tollens was nog maar tot weinig in staat. Uit een brief d.d. 26 juli 1856:

*Ik hoop, dat gij dit gekrabbel zult kunnen lezen, dat ik half liggende en staande in mijn [tuin]koepel schrijf, waar mij al het noodige ontbreekt. Elken ochtend wandel ik er strompelend heen, God dankende dat ik een aangename tuin achter het huis heb, waarin ik lucht kan scheppen. Ik heb het zeer op de borst. Mijn stem is weg en mijn voeten zijn lam. Het gunstige zomerweer schijnt mij wel geen kwaad te doen, maar ik ondervind dat op den bloeitijd de tijd van dorren volgt.*¹⁰⁹

Door de trage voortgang van het drukken begon Tollens weer te mopperen. Hij hoopte dat aan het einde van het jaar alle twaalf delen klaar zouden zijn.

*Of ik er eenig regt toe heb? Och, neen! ik vergeet telkens, dat ik mij tot een werkmans van een uitgever heb verlaagd en dat lijdzaam gehoorzamen mijn pligt is.*¹¹⁰

Hij had zo graag een mooi gebonden set van de twaalf delen, *met een toepasselijk inschrift*, willen nalaten aan menige dierbare betrekking. Die hoop dacht hij inmiddels op te moeten geven. *Kan er met de nog volgende drie deeltjes niet wat spoed gemaakt worden, al ware het alleen om mijn kinderachtige familiezuucht wat toe te geven?*

Over de adressering van de brieven merkte hij nog op dat hij geen ridder of commandeur in de orde van de Eikenkroon was en liever met *Heer* dan met *WelEdelgeb.* *Heer* aangeschreven zou willen worden. *Ik ben niet ijdel of kinderachtig genoeg meer om aan titels te hechten...*

Suringar riep nogmaals op niet na zo lange tijd de vriendschap te verbreken.¹¹¹ Op 9 oktober volgde de laatste brief van Tollens aan Suringar. Zijn krachten namen af en hij was niet zeker of hij tot het einde toe drukproeven zou kunnen corrigeren. Hij kon niet meer lopen of spreken en had al met zijn zoon overlegd over de zorg voor zijn oeuvre nadat hij zou zijn overleden.¹¹²

Tollens stierf op 21 oktober 1856, naar het schijnt tijdens het corrigeren van drukproeven van deel tien van de uitgave die, hoewel in een relatief korte tijd van drie jaren gepro-

duceerd, zoveel aanleiding tot ergernis en wanhoop had gegeven.¹³

Noten

¹ J. Valckenier Suringar, 'Tollens uit zijn brieven geschetst als dichter en als koopman', *Rotterdamsch Jaarboekje* 1923, pp. 100–148.

² Jos van Waterschoot, 'De Leeuwarder uitgever G.T.N. Suringar, de dichter Hendrik Tollens en de Gezamenlijke Dichtwerken', *De Boekenwereld* 7 (1990–1991), p. 165. Met dank aan Helen Marres die me op dit artikel opmerksaam maakte.

³ Zie voor biografische gegevens: G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*, Rotterdam/Den Haag 1972.

⁴ Paul Seebregts, *Catalogus van de verzameling betreffende G.T.N. en Hugo Suringar, uitgevers te Leeuwarden 1822–1900. Eerste deel: brieven*, Nieuwkoop 1990, p. 9.

⁵ *Kopijboek* 1848–1854, f. 380, 21 februari 1853.

⁶ De brieven die Suringar ontving zijn genummerd en gecatalogiseerd in Paul Seebregts, *op. cit.* (noot 4). Alle ingekomen brieven hebben de code BSu en een nummer gekregen. Bij de transcriptie is in de spelling niets veranderd, met uitzondering van het gebruik van *ij* of *y*. Het onderscheid tussen die twee is in de handschriften niet altijd duidelijk; bij de transcriptie is gekozen voor *ij*. Enige twijfel leverden de afbrekingstekens op. Deze lijken niet consequent gebruikt te zijn, zodat het niet altijd duidelijk is of een woord aan elkaar geschreven moet worden of dat het om twee woorden gaat. Woorden die in de brieven en afschriften onderstreept waren, zijn hier niet-cursief gezet. Een aantal kennelijke schrijffouten is stilzwijgend verbeterd.

⁷ BSu 66–73.

⁸ Chr. Kramm, *De levens en werken der Hollandische en Vlaamsche Kunstschilders...*, dl. 2, Amsterdam 1859, p. 841.

⁹ *Kunstkronyk* 8 (1847), p. 78.

¹⁰ *Album der Schoone Kunsten* 3 (1852), t.o.p. 38.

¹¹ BSu 67–49.

¹² *Kopijboek* 1848–1854, f. 152, 7 december 1849.

¹³ *Kopijboek* 1848–1854, f. 196, 22 juni 1850.

¹⁴ Eén van de portretten is in het bezit van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden (collectie Grégoire), de twee andere in de biblio-

theek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. Op één daarvan is het beeld nog maar nauwelijks te onderscheiden.

¹⁵ Gerard Keller, *Het Servetje* (editie Wim Zaal), Den Haag [1969], p. 30.

¹⁶ BSu 67–52.

¹⁷ Een vergelijkbare opeenvolging van omkeringen vond – jaren later – plaats bij het maken van de gravure die uiteindelijk in een bundel van Tollens opgenomen werd en die naar het voorbeeld van een daguerreotypie is gemaakt (afb. 1, 2). Op Sluyters gravure kijkt Tollens naar rechts, dus naar de titelpagina, en is de jas op de correcte wijze geknoopt. De gravure is in alles gelijk aan de daguerreotypie, met uitzondering van de jas die daar – al dan niet overeenkomstig de werkelijke situatie – rechts over links geknoopt is.

¹⁸ *Kopijboek* 1848–1854, f. 197.

¹⁹ BSu 68–14, 16 juli 1850.

²⁰ Van Waterschoot, *op. cit.* (noot 2), p. 164.

²¹ BSu 68–15, 19 september 1850.

²² BSu 68–16.

²³ BSu 67–53.

²⁴ *Kopijboek* 1848–1854, f. 226, 23 november 1850.

²⁵ *Kopijboek* 1848–1854, f. 227, Suringar aan Tollens, 30 november 1850.

²⁶ BSu 69–2.

²⁷ BSu 67–55, Tollens aan Suringar, 8 januari 1851. Er is echter wel een portretgravure door Kruseman uitgegeven, het door W.F. Wehmeijer naar een tekening van A.J. Ehnlé gegraveerde portret, met facsimile en onderschrift *Overl. 21 Octob. 1856. / Uitg. door A.C. Kruseman.* (afb. 9).

²⁸ *Kopijboek* 1848–1854, f. 238, 19 februari 1851.

²⁹ *Kopijboek* 1848–1854, f. 326, 11 mei 1852.

³⁰ *Astrea* 2 (1852), p. 42.

³¹ Advertentie C.W. Mieling in *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 1 januari 1852: ... den beminden Volksdichter, van wien tot nu toe nog geen goedgelijkend portret in die grootte is uitgegeven. Het portret moest f 3,- kosten, een proefdruk f 5,-.

³² BSu 67–63.

³³ Cat. veiling *Collection Docteur N. Beets à Amsterdam*, Amsterdam (Mensing & Fils (Frederik Muller & Cie)) 9–11 november 1940, nr. 238: *A.J. Ehnlé. Portrait du Poète Tollens. Signé et daté... 1853. Mine de plomb – Haut.* 29.5.

larg. 21.2 cent. Het portret is niet afgebeeld in de catalogus. Iconographisch Bureau, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie noch Rijksprentenkabinet bezitten een afbeelding.

³⁴ BSu 67-67.

³⁵ *Kopijboek* 1848-1854, f. 429, 9 november 1853.

³⁶ *Kopijboek* 1848-1854, f. 458.

³⁷ BSu 67-72, Tollens aan Suringar, 31 januari 1854.

³⁸ Ibidem.

³⁹ *Kopijboek* 1848-1854, f. 462, Suringar aan Tollens, 2 februari 1854.

⁴⁰ BSu 67-76, Tollens aan Suringar, 3 april 1854.

⁴¹ BSu 67-78, Tollens aan Suringar, 31 juli 1854.

⁴² BSu 67-79, Tollens aan Suringar, 17 augustus 1854.

⁴³ BSu 69-37.

⁴⁴ *Kopijboek* 1854-1858, f. 9.

⁴⁵ Zijn huidige reputatie berust vooral op een kleine serie papieren negatieven met stadsgesichten uit 1854 en 1855. Deze serie - door een gelukkig toeval bewaard gebleven - behoort tot het beste van de vroege Nederlandse fotografie. Zie: Mattie Boom, 'Herman Bückmann', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, Alphen aan den Rijn/Amsterdam 1984 e.v.

⁴⁶ *Kopijboek* 1854-1858, f. 16, Suringar aan Tollens.

⁴⁷ Die van de Engelsman Henry Brown was, zo laat deze opmerking zien, veel beter. Voor een uitgave van Tollens' *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla* die in 1843 bij Suringar verscheen had Brown 38 houtsnijplaten en vignettes gemaakt naar tekeningen van J.H.J. van den Bergh. Brown was in 1840 de eerste directeur geworden van de houtgraveerschool in Den Haag maar een jaar later alweer naar Antwerpen vertrokken om hoogleraar te worden aan de Koninklijke Academie aldaar. Zie over de genoemde uitgave van *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla* o.a. de door G.W. Huygens bezorgde editie daarvan (Culemborg 1977), pp. 27, 37, 47, de Tollens-biografie van dezelfde hand, *op. cit.* (noot 3), pp. 238-239, en de *Kunstkronyk* 4 (1843-1844), pp. 35-36.

⁴⁸ BSu 67-81, Tollens aan Suringar, 14 oktober 1854.

⁴⁹ *Kopijboek* 1854-1858, f. 20, Suringar aan Spanier, 19 oktober 1854.

⁵⁰ *Kopijboek* 1845-1855, f. 510, Suringar aan Spanier, 10 november 1854.

⁵¹ *Kopijboek* 1854-1858, f. 40, Suringar aan Tollens, 2 december 1854.

⁵² BSu 67-83, Tollens aan Suringar, 7 december 1854.

⁵³ *Kopijboek* 1854-1858, f. 47, Suringar aan Tollens, 13 december 1854.

⁵⁴ *Kopijboek* 1854-1858, f. 51, Suringar aan Tollens, 9 januari 1855.

⁵⁵ BSu 67-84.

⁵⁶ Mattie Boom, 'Herman Bückmann', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, Alphen aan den Rijn/Amsterdam 1984 e.v., J.E.J. Geselschap, *De fotografie te 's-Gravenhage* [typoscript, aanwezig in het Haags Gemeentearchief], H.M. Mensonides, 'Een nieuwe kunst in Den Haag. Encyclopedisch overzicht van de eerste Haagse fotografen', *Die Haghe* 1977, pp. 47-104.

⁵⁷ *Kopijboek* 1854-1858, f. 54, Suringar aan Tollens, 12 januari 1855.

⁵⁸ BSu 67-53, Tollens aan Suringar, 16 november 1850, en *kopijboek* 1848-1854, f. 227, 30 november 1850, Suringar aan Tollens.

⁵⁹ BSu 67-87, Tollens aan Suringar, 18 januari 1855.

⁶⁰ BSu 67-85, Tollens aan Suringar, 26 januari 1855. Fotografische ateliers waren, aangezien er bij daglicht gewerkt moest worden, meestal van een glazen dak voorzien.

⁶¹ *Kopijboek* 1845-1855, f. 534, tussen 31 januari en 5 februari 1855.

⁶² BSu 37-15, Sluyter aan Suringar, februari 1855.

⁶³ *Kopijboek* 1854-1858, f. 62, Suringar aan Tollens, 12 februari 1855.

⁶⁴ BSu 67-89, Tollens aan Suringar, 15 februari 1855.

⁶⁵ BSu 69-38.

⁶⁶ *Kopijboek* 1845-1855, f. 551, 19 maart 1855.

⁶⁷ *Kopijboek* 1854-1858, f. 72, 19 maart 1855.

⁶⁸ BSu 69-4, 25 maart 1855.

⁶⁹ *Kopijboek* 1854-1858, f. 78, Suringar aan Sluyter, 28 maart 1855.

⁷⁰ BSu 69-39, Spanier aan Suringar, 28 maart 1855.

- ⁷¹ *Kopijboek* 1854-1858, f. 79, 31 maart 1855.
- ⁷² BSu 69-5, Sluyter aan Suringar, 7 april 1855.
- ⁷³ *Kopijboek* 1854-1858, f. 80, 9 april 1855.
- ⁷⁴ BSu 67-90, Tollens aan Suringar, 12 april 1855. Zie over de onderscheidingen: Huygens, *op. cit.* (noot 3), pp. 154-155.
- ⁷⁵ *Kopijboek* 1854-1858, f. 94.
- ⁷⁶ *Kopijboek* 1854-1858, f. 95.
- ⁷⁷ BSu 67-92.
- ⁷⁸ Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, archief-Suringar, doos VIII.
- ⁷⁹ BSu 69-3.
- ⁸⁰ BSu 69-6, Sluyter aan Suringar, 6 juni 1855.
- ⁸¹ *Kopijboek* 1854-1858, f. 99, Suringar aan Tollens, 20 juni 1855. Zie ook BSu 69-7, Sluyter aan Suringar, 21 juni 1855.
- ⁸² *Kopijboek* 1854-1858, f. 105, 4 juli 1855.
- ⁸³ Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, archief-Suringar, doos VIII.
- ⁸⁴ BSu 69-8, Sluyter aan Suringar, 14 juli 1855.
- ⁸⁵ BSu 69-42, Sluyter aan Suringar, 20 juli 1855.
- ⁸⁶ BSu 69-42, J.F. Brugman aan Suringar, 3 augustus 1855.
- ⁸⁷ *Kopijboek* 1854-1858, f. 125, Suringar aan Tollens, 27 augustus 1855, en f. 126, Suringar aan Charles Rochussen, 27 augustus 1855.
- ⁸⁸ *Kopijboek* 1854-1858, f. 141, 19 september 1855.
- ⁸⁹ *Kopijboek* 1854-1858, f. 141, 24 september 1855.
- ⁹⁰ BSu 67-95, Tollens aan Suringar, 25 september 1855.
- ⁹¹ BSu 67-96, Tollens aan Suringar, 28 september 1855.
- ⁹² *Brinkman's Catalogus van Boeken, Plaat- en Kaartwerken... 1850-1882*, p. 1416: *Portret van H. Tollens Czn. Op staal gegrav. door Sluyter. Leeuw., G.T.N. (Hugo) Suringar. 1855. 8o. f 0.90; 4o. f 1.25; idem proefdr. f 1.80; ongelett. proefdr. f 2.50; uitg. in 8o. 1871 f 0.20.* In de incomplete leggers van het *Zondagsblad* in de Koninklijke Bibliotheek ontbreekt het bedoelde nummer.
- ⁹³ BSu 67-96, Tollens aan Suringar, 28 september 1855.
- ⁹⁴ In de ongedateerde en ongepagineerde *Prospectus eener geheel nieuwe, minkostbare uitgave der Gezamenlijke Dichtwerken van H. Tollens Cz. staat: Het portret van den Dichter, naar de jongste daguerreotype door den Heer Sluyter in staal gegraveerd, versiert het Eerste Deel.* Hetzelfde werd vermeld in een prospectus van augustus 1855.
- ⁹⁵ Op Taurels gravure en Hoffmeisters litho is de mond een beetje scheef, terwijl die op de twee litho's van Last meer getuit is.
- ⁹⁶ BSu 68-22, 8 oktober 1855.
- ⁹⁷ BSu 68-23, z.d.
- ⁹⁸ *Kopijboek* 1854-1858, f. 167, Suringar aan Tollens, 22 oktober 1855.
- ⁹⁹ BSu 67-97, Tollens aan Suringar.
- ¹⁰⁰ *Kopijboek* 1854-1858, f. 189, 20 november 1855.
- ¹⁰¹ C.M. Mensing was met zijn broer W.J. eigenaar van boekhandel De Erven Thierry en Mensing.
- ¹⁰² *Kopijboek* 1854-1858, f. 189, 20 november 1855.
- ¹⁰³ *Kopijboek* 1854-1858, f. 189, 20 november 1855.
- ¹⁰⁴ BSu 67-100, Tollens aan Suringar, 28 november 1855.
- ¹⁰⁵ *Kopijboek* 1854-1858, f. 208, Suringar aan Tollens, 18 december 1855.
- ¹⁰⁶ *Kopijboek* 1854-1858, f. 253, Suringar aan Tollens, 23 mei 1856.
- ¹⁰⁷ BSu 68-4, 31 mei 1856.
- ¹⁰⁸ BSu 68-3, Tollens aan Suringar, 1 juli 1856.
- ¹⁰⁹ BSu 68-5.
- ¹¹⁰ BSu 68-7, Tollens aan Suringar, 14 september 1856.
- ¹¹¹ *Kopijboek* 1854-1858, f. 277, Suringar aan Tollens, 27 september 1856.
- ¹¹² BSu 68-8. De zoon was mr. H.J.P. Tollens.
- ¹¹³ Een jaar na zijn overlijden verscheen bij P.M. van Cleef Jz. en W.L. van Oosterzee de bundel *Verspreide Dicht en Prozawerken*, met tegenover de titelpagina een ingeplakte foto van de buste van Tollens. Dit boek gaat tot dusverre door voor het eerste Nederlandse boek dat geïllustreerd is met een ingeplakte foto (Jan Coppens, Laurent Roosens en Karel van Deuren, '... door de enkele werking van het licht ...', *Introductie en integratie van de fotografie in België en Nederland, 1839-1869*, Antwerpen 1989, p. 294).

Ester Wouthuysen en Hans Rooseboom

Amsterdam in 1894. Panorama's en stadsgezichten van G.H. Heinen

In *Mijn toren*, het openingsverhaal van de in 1901 verschenen bundel *Toen ik nog jong was*¹, beschrijft Justus van Maurik hoe hij in het begin van de jaren 1860 als jongetje, in gezelschap van zijn vader, de Oudekerkstoren mocht beklimmen. Een lang gekoesterde wens ging in vervulling. Toen hij over de balustrade naar beneden keek, moest hij even een gevoel van misselijkheid en weehed overwinnen: *alles draaide voor mijn oogen en ik week verschrikt terug*.² Maar daarna had hij alle aandacht voor het weidse uitzicht. Hij zag de Nieuwe Stadsherberg in het IJ, het open havenfront en daarachter de Volewijk en verder in het noorden zelfs Zaandam; in het oosten de Schreierstoren, De Waag, de Oosterkerk met daarachter de Funen, en de Muiderpoort; in de verte de Zuiderzee met Pampus en het stompe torentje van Muiderberg; meer naar het zuiden lag de veemarkt. De Amstel was door huizen aan het gezicht onttrokken, maar in de verte waren wel de torens van Diemen en Ouderkerk te zien. Rondom de stad waren weilanden en boerderijen. Alleen in het westen strekte de stad zich zo ver uit dat hij voorbij het Paleis, de Nieuwe Kerk en de Westertoren nauwelijks enig groen zag.

Toen Van Maurik omstreeks 1900 nogmaals de Ouderkerkstoren beklom was het uitzicht sterk veranderd. Juist in de tussenliggende 40 jaar was Amsterdam enorm uitgebreid. De 17de-eeuwse stadswallen waren geslecht en grotendeels bebouwd en daarbuiten waren

hele nieuwe stadswijken ontstaan: *Dáár was eenmaal de Buitensingel, daar is nu de Nassaukade... en daar achter is de nieuwe stad. Dáár was het Drilveld en de Veemarkt, daar staat nu het Paleis voor Volksvlijt... en daar achter ligt de nieuwe stad, dáár staat het Rijksmuseum, vroeger was daar weiland... en er achter ligt de nieuwe stad.[...] In 't Oosten, in het Westen, in 't Zuiden, zoo ver het oog reikt, een zee van huizen, torens en gebouwen, een oneindigheid van daken, schoorstenen en geveltoppen. Geen boomen, geen weilanden meer in de verte, maar daken, huizen en nog eens daken,... overal een nieuwe stad! In 't Noorden slechts een deel nog van 't IJ – ook daar zijn kaden, huizen, loodsen en gebouwen verrezen. Waar vroeger schepen en schuiten voeren, stoomen nu treinen het Centraalstation binnen...*³

Deze, voor Justus van Maurik verbluffende, *nieuwe stad* vormde het werkterrein en het decor voor de fotograaf G.H. Heinen. Hij maakte omstreeks 1894 foto's vanaf de daken van deze nieuwe gebouwen. Zo beklom hij meerdere malen de trappen naar de hoogste verdiepingen van het Rijksmuseum, het Centraal Station (afb. 1), het Amstel Hotel, het Doelen Hotel (afb. 2) en het Paleis voor Volksvlijt. Maar ook vanaf minder voor de hand liggende uitzichtspunten, zoals de watertoren van Nieuwer Amstel (afb. 3), of vanuit zolderkamers van woonhuizen maakte hij zijn panoramafoto's. Door dergelijke ongebruikelijke standpunten op te